

Türkiye’de Kürtlerin Yoğun Olarak Yaşadığı On Beş İlde Nüfus Hareketleri ve Şehirleşme (1945-1970)¹

Serdar Yıldırım *

Öz

Kürt milliyetçiliğinin kırsal kökenli isyanların 1938’de bastırılmasından sonra girdiği sessizlik sürecinden sonra 60 ve 70’li yıllarda şehirlerde tekrar ortaya çıkmasının sebepleri arasında bu aradan geçen zamanda gerçekleşmiş nüfus hareketleri de gösterilmektedir. Makale, söz konusu nüfus hareketlerinin zamansal çizelgesini çıkarabilmek amacıyla, 1945 ve 1970 arasındaki nüfus sayım sonuçları üzerinden ilgili dönemde Kürtlerin yoğun olduğu bazı illerdeki şehirleşme verilerini incelemiştir. Çalışma, 1945’ten 1965’e kadarki anadil verilerini kullanarak ülkenin doğusundaki on beş ili ‘Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yerler olarak’ tespit etmiş ve incelemelerini bu illerle sınırlamıştır. Bölge dışına yönelen göç de dikkate alınarak, sadece bölgedeki iller değil ülkenin batı ve güneyindeki yedi büyük il de analizlere dahil edilmiştir. Veriler, 1950’de tarımda makineleşme ile başlayan göç hareketinin 1960’a kadar bölge içinde kaldığını, 1960’tan sonra ise büyük şehirlere yöneldiğini göstermiştir. Özellikle Adana, Ankara ve İstanbul inceleme konusu on beş ilden en çok göç alan şehirler olmuşlardır. Çalışma yedi büyük ilde ikamet eden doğu illeri doğumlarının istatistikleri ile bu illerdeki Kürtçe konuşma verilerini de yirmi yıllık zaman dilimi içinde çapraz olarak karşılaştırmış ve Kürtçe ile ilgili ‘anadil’ verilerinin sahadaki diğer veriler ile örtüşmediğini, Kürtçe konuşan kişilerin sayısının istatistiklere olduklarından az yansıdığını göstermiştir. Çalışma, Kürt milliyetçiliğinin 1965’ten sonra tekrar ve eskisinden farklı olarak şehirlerde ortaya çıkması ile batı illerine yoğun göç arasında zamansal bir çakışma tespit etmiştir. Makale son olarak, milliyetçilik ile göç arasında illiyet bağının net olarak ortaya konulabilmesi için o dönem Kürt milliyetçi veya militanları ile ilgili bir veri tabanı eksikliğine de dikkat çekmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kürtler, iç göç, kentleşme, Doğu ve Güneydoğu Anadolu

¹Bu makale “1938-1960 Kürt Siyasi Hareketlerinde Sessizlik Devri” isimli doktora tezinden üretilmiştir.”

* Araştırma Görevlisi, Mardin Artuklu Üniversitesi

E-mail: serdaryildirim21@yahoo.co.uk

Orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8279-872X>

Geliş Tarihi: 02.12.2020 ■ Kabul Tarihi: 31.12.2020

Population Movements and Urbanization in the Densely Kurdish Populated Fifteen Provinces (1945-1970)

Serdar Yıldırım*

Abstract

One of the reasons of the rise of Kurdish nationalism after 1965 is the population movements during previous two decades. Article used official census records of that period (1945-1970) to analyze these population movements in the densely Kurdish populated provinces of Turkey. I used official mother tongue data about Kurdish language from censuses (1945 to 1965) and determined fifteen provinces from east and south-east of Turkey as “densely Kurdish populated provinces”. Article limited its work in the east of Turkey to these cities. The Kurdish nationalist movements of 70s mostly were “urban movements”. So article added seven big cities of Turkey to its analyses. I, checked the tables to see how many people migrated to the seven metropolitan cities from 1945 to 1965. As a cross-check the official census results regarding Kurdish speaking population of these cities also controlled. It has been seen that there is a contradiction between the number of migrants from Kurdish populated areas and the number of Kurdish speaking population. Article found that ‘Kurdish’ as a mother tongue is underrepresented in census records. The findings puts forth a temporal overlap between the rise of Kurdish nationalism and migration from Kurdish populated areas towards to the city centers, whether in the east or the west of the country. Article also indicates to the necessity of a data set about Kurdish nationalists and militants of the 60s and 70s.

Keywords: Kurds, migration, urbanization, East and South-East Anatolia

* Research Assist, Mardin Artuklu University

E-mail: serdaryildirim21@yahoo.co.uk

Orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8279-872X>

Received Date: 02.12.2020 ▪ Accepted Date: 31.12.2020

Giriş

Son yüzyılda etnisite ve milliyetçilik üzerine yapılan çalışmalar, milliyetçi öncü kadroların fikirlerini yayabilmeleri için gerekli olan kitlenin ortaya çıkışının, kentlere göç ile yakından ilişkili olduğunu göstermiştir. Milliyetçiliğin ilk aşamasında eğitilmiş insan sayısında bir artış olmaktadır. Daha sonra kentlere göçle beraber ilgili etnik grubun şehirdeki varlığı artmaktadır. Bu yeni göçmenlerin, geleneksel kültür ile bağlarının kopması ve kent kültürüne de tam açık olmadıklarından bocalamaları onları milliyetçi propagandaya açık hale getirmektedir. Böylece milliyetçi fikirler dar elit kadrolardan daha geniş kitlelere yayılma imkânı bulmaktadırlar (Hall, 1995, s.16).

Türkiye’deki Kürt milliyetçiliği de benzeri bir şablonu izlemiştir. Türkiye’de 1925-1938 yılları arasındaki ‘isyanlar’ dönemini, kırk ve ellilerde yirmi yıllık ‘sessizlik yılları’ (Bozarslan, 2005, s.54; Şavata, 2016, s.14; Nergiz, 2019) takip etmiştir. Kürt milliyetçileri yirmi yıl sessiz kaldıktan sonra, altmışlarda silahsız, yetmişlerde de silahlı olarak tekrar siyasal sahneye dönmüşlerdir. 1980’li yıllara gelindiğinde silahlı örgüt sayısı 10’u aşmıştır. Bu hareketlenme ile Türkiye’nin demografik yapısında ellilerden sonra başlayan büyük çaplı dönüşüm arasında zaman ve mekân açısından bir örtüşme bulunmaktadır. Türkiye’de 1950’lerde Marshall yardımlarının etkisi ile tarımda makineleşme ve şehirleşme başlamıştır. David McDowall makineleşmenin ülkenin hiçbir yerinde Kürtlerle meskûn illerdeki kadar yoğun geçmediğini vurgulamaktadır. McDowall, 1980’lerdeki Kürt milliyetçiliğinin sosyo-ekonomik altyapısının da bu yıllarda atıldığını, traktöre özel bir vurgu yaparak şöyle ifade etmektedir: “1980’lerde Kürt milliyetçiliğinin patlamasının sosyo-ekonomik altyapısını hazırlayan süreçte, bir sonraki adımı hazırlayan (şey), traktörün girişi olmuştu.” (1996, s. 399).

Şivan Perwer de, “Xwedêda”² (1980) isimli parçasında traktörün gelmesinden sonra yaşanan zorlukları, temsili Kürt köylüsü Xwedêda ve hanımını Xanê (Hani) arasında geçen diyalogla anlatmaktadır. Xwedêda, traktör öncesinde ağanın onlara vermiş olduğu bir toprak parçası ile ailesini geçindirmektedir. Ama “(ocağına) *ateş düşesice traktörün*” gelmesi ile aile, işsiz güçsüz kalıp şehre göç etmek zorunda kalmış lakin orada da tutunamamıştır.³

² Kürt-Latin alfabesinde, tıpkı Azeri-Latin alfabesinde olduğu gibi, “x”, Arap alfabesinde “خ”, İngilizce transkripsiyonda da “kh” ile temsil edilen kalın ‘h’yi karşılamaktadır.

³ Xwedêda: Hüdaverdi. “*O ateş düşesice traktör geldi. Bize bir dilim ekmek de kalmadı. O nedenle biz bu işsizler şehrine geldik. Bizim gibi çok kişi de işsiz ve aç dolaşiyor. Haydi,*

Bu çalışmanın temel varsayımı da, şehirlerdeki az sayıdaki Kürt milliyetçisinin 1950’den sonra başlayan iç göçle beraber daha geniş bir kitleye hitap etme imkânı bulduklarıdır. Bunun sonuçları da 1965’ten sonra siyasal sahneye çıkan Kürt milliyetçiliğinde görülmektedir. 1970-1980 arasında Kürt milliyetçi örgüt sayısı onu aşmış ve binlerce militan bu örgütlerde seferber olmuştur. Bu örgütlerin temel karakteri ise, 1980 sonrasındakiler gibi kırsalda da etkinlikleri olmakla beraber, ‘şehirli’ olmalarıdır. Çalışma, sessizlik yıllarındaki nüfus hareketlerinin bu militan kuşağın doğmasında belirleyici etkisi olduğu varsayımı ile bu yıllardaki tarımda makineleşme ve şehirleşme verilerine odaklanmıştır. Çalışmanın, milliyetçilik ile kentleşme arasında doğrudan illiyet bağı kurmadığını, sadece çalışma sahasının bu yıllardaki kentleşme verilerini araştırmacıların istifadesine sunmakla yetindiğini belirtmekte yarar bulunmaktadır. Böyle bir illiyet bağının tespiti için yetmişlerin Kürt milliyetçileri ile ilgili Güneş Murat Tezcür’ün doksanlar ve iki binler için oluşturduğu, on bin civarı militan ve birçok şiddet eylemi ile ilgili bilgileri içeren, KİM ve KIVE benzeri veri setlerine ihtiyaç bulunmaktadır.⁴ Maalesef 1980 öncesi ile ilgili öyle bir veri seti bulunmamaktadır.

Çalışmanın başlangıcında hem nüfus hem de eğitim alanındaki verilerin tek makalede ele alınması planlanmış ama ortaya çıkan istatistik veriler bir makalenin sınırlarını çok aştığı için eğitim alanındaki veriler ayrı bir makalenin konusu olmak üzere ayrılmışlardır.

Yöntem ve Materyal

Çalışma, tarımla ilgili bazı temel verileri aktardıktan sonra esas olarak bölgedeki nüfus hareketlerinin, hem genel çapta hem de iller bazında nasıl cereyan ettiğinin görülebilmesi amacıyla 1945-1970 arasındaki nüfus sayım cetvelleri üzerinden nüfus verilerine odaklanmıştır.

artık kalk (daha fazla) ağlama.” “*Ew agirкета traxtorê hat, payeyek nan jî ji me ra nema. Lewma em îro bi vî bajarê bêkaran ve derketine. Hîn pir kesê wek me jî bê kar, bê nan diğerin. De rabe histiran nebarîne*”. 10 buçuk dakika gibi uzun bir süresi olan parçada; Xwedêda, biryandan yakınmakta bir yandan da ağlamakta olan hanımını teskin etmeye çalışmaktadır. Şivan Perwer, Hay Dil Albümü, *Xwedêda*, (02:28-02:43).

⁴ 1984-2016 arasında öldürülmüş 9.196 militanın verilerinin toplandığı KİM (Kürt Silahlı Hareketi Militanları- The Kurdish Insurgency Militants) ve 2000-2012 yılları arasındaki ölümle sonuçlanmış olayları kapsayan KIVE (Kürt İsyanı Şiddet Eylemleri - Kurdish Insurgency Violent Events, 2016) veri setleri için bkz, Güneş Murat Tezcür, *The Kurdish Insurgency Militants (KİM) Dataset*, 2017, <http://www.tezcur.org/kim>

Çalışmada mekân olarak, Kürtlerin nüfusun belli bir yoğunluğunu oluşturduğu Türkiye'nin doğusundaki on beş il incelenmektedir. Bu on beş ilin tespitinde 1965'e kadar sonuçları açıklanmış olan anadil verileri kullanılmıştır. Bu iller coğrafik olarak ülkenin doğu ve güneydoğusunda yer aldıkları için çalışmaya, o yıllardaki "Doğu Anadolu" ve "Güneydoğu Anadolu" bölge sınırları ile ilgili bir bölüm de eklenmiştir. Zaman sınırı olarak ise çalışma tarımsal alanda dönüşüm Marshall Planı ile başladığı için plandan hemen önceki sayımlar olan 1945 sayımları zaman diliminin başlangıcı olarak belirlenmiştir. Çalışmanın zaman sınırının sonu olarak da 1970 yılında Türkiye'de KDP'nin (Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi) silahlanma kararı alması kabul edilmiştir.⁵ Böylece silahlanmadan hemen önceki dönemlerdeki nüfus hareketlerine odaklanılabilecektir. Çalışma; tarımda makineleşme, nüfus artışı, kentleşme, batı illerine göç, Kürtçe konuşanların şehirlerdeki oranı gibi veriler üzerinden analizlerini gerçekleştirmiştir.

Çalışmada on beş ildeki verilerin analizi sırasında kullanılan "şehirler nüfusu", "şehir nüfusu" gibi ibareler ilgili ilin, merkez ilçe dahil olmak üzere tüm ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus anlamında kullanılmıştır. İl merkez ilçe ilgili bilgiler, "merkez ilçe nüfusu" şeklinde ayrıca belirtilmiştir.

Nüfus ve anadil ile ilgili oluşturulan tabloların çapraz sorgulanması ile özellikle anadil ile ilgili verilerin ilişkisi de test edilmiştir.

Materyal

Tamamı Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK/DİE) tarafından basılmış, 1935-1970 yılları arasındaki sayım sonuçlarını içeren ve kaynakçada künyeleri verilmiş olan on dokuz adet nüfus sayım sonucu kitabı ve bir adet genel istatistik kitabı olmak verilerimizin kaynağını teşkil etmektedir. Her tablonun altında, birçok kaynağın tekrarlanması okumayı zorlaştıracak göz önüne alınarak kullanılan kaynaklar toplu halde kaynakçada verilmişlerdir.

Marshall Planı ve Tarımda Makineleşme

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda birçok ülkenin ekonomisi harap durumdaydı. Bu durum karşısında ABD, Avrupa'yı mali olarak kaldırmak ve I. Dünya

⁵ Faik Bucak, Sait Elçi gibi isimlerce 1965'te kurulan TKDP (Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi) silahlı faaliyete karşıydı. Silahlanma yanlıları Sait Kırmızıtoprak liderliğinde örgütten ayrılarak Haziran 1970'te "Türkiye'de KDP"yi kurdular. Her iki Sait'in de öldürülmesi ile sonuçlanan olaylarla ilgili tarafların görüşleri için bkz., Selahattin Ali Arik, *Dr. Şivan (Dr. Sait Kırmızıtoprak) ve Şakir Epözdemir, "Yakın Tarihimizde Dr. Şivan ve Said Elçi Olayı"*.

Savaşı’ndan sonraki gibi aşırı grupların ekonomik kriz ortamında güçlenmesini önlemek amacıyla Marshall Planı⁶ olarak bilinen Avrupa Yardım Programını devreye sokmuştu. Marshall Planı ilk haliyle Sovyetler Birliği’ni ve onun kontrolü altındaki ülkeleri de kapsıyordu ama Sovyetler Birliği bu yardımın kendi etkinliğini azaltacağını fark edip çekilince, paket sadece Batı Bloku ülkeleri arasında uygulanmıştı. Marshall yardımlarının uygulanması için ABD ve İngiltere’ye yakın olan, aralarında Türkiye’nin de olduğu 16 Avrupa ülkesi, 16 Nisan 1948’de Batı Blokunun iktisadi çatı örgütü olarak, “Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı (OEEC)”nı kurdu. OEEC teşkilatı 1961 yılında bugünkü adı olan OECD’ye (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) dönüştü.⁷

Marshall Planının ilk uygulamaları CHP iktidarının son yıllarına denk gelmişse de esas uygulanması Menderes Hükümetleri döneminde olmuş, yardımlar özellikle traktör alımına yönlendirilmiştir. Bu yıllarda tarım ve ekonomi de patlama yaşamış, Demokrat Parti (DP), 1950-54 yılları arasında “altın yıllar”ını yaşamıştı (Toker, 1991, s. 9-11). Milli gelir DP iktidarının ilk yılında % 15, ilk dört yılın toplamında ise % 38.9 artmıştır (Eroğul, 1998, s. 141-143). Tarımda çok hızlı makineleşmenin ülke içinde yoğun göçe neden olabileceği konusundaki uyarıları ise Hükümet dikkate almamıştı:

“Savaş sonrası Marshall yardımı hükümetin sosyal sonuçlarını düşünmeden traktör ithal etmesine imkân verdi. 1948’de ülkede sadece 1750 traktör vardı. 1950’de sel kapakları açıldı ve sadece on iki ay sonra 10.000 traktör vardı. ABD merkezli Uluslararası Banka daha fazla traktörün küçük çiftlikleri ve yarıcılarını yerinden edeceğini belirtti. Ama daha fazlası geldi: 1953 yılında 30.000 ve bir yıl sonra 40.000.” (McDowall, 1996, s. 399).

Tablo 1.1’de TÜİK’in, makine öncesi dönemin sembolü karasaban ile makineleşmenin iki sembolü traktör ve biçer-döver sayılarına ilişkin rakamları bulunmaktadır. Marshall Programının başladığı 1948’de Türkiye’de 1.750 traktör varken 1950’de bu rakam altı kat artarak 10.000 ulaşmış, sonraki beş yılda da katlanarak artmaya devam etmiştir. Tabloda 1950-55 arasında büyük çaplı bir makineleşme olduğu ama sonra bunun 1965’e kadar durduğu görülmektedir. 1965’ten sonra ise ikinci dalga makineleşme görülmektedir. Tablo 1.1’de de görüleceği üzere

⁶ ABD Dışişleri Bakanı George Catlett Marshall, 5 Haziran 1947’de ABD’nin Avrupa’nın kalkınmasını destekleyeceğini ilan etmişti. Tam metin için bkz., “The “Marshall Plan” Speech at Harvard University, 5 June 1947”, OECD (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü).

⁷OECD, t.y

1970'lere kadar bile karasaban sayısında ciddi bir düşüş olmamıştır. Bu da makinelerin, orta ve küçük çiftçi için hâlâ çok pahalı olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Savaştan sonra hem CHP hem de DP hükümetleri, makineleşme ile eş zamanlı olarak ekilen arazi miktarını arttırmak için de girişimlerde bulunmuşlar, köylüye arazi verilmesi ile ilgili yasal çalışmalar yapmışlardır. Hem bu topraklandırma çalışmaları, hem de makineler ile çok daha geniş arazilerin daha az emekle ekebiliyor olması, ekilen arazi miktarını 1955'e kadar ciddi oranda arttırmıştır. Tablo 1.2'de 1948 ile 1955 arasında tarla alanlarındaki % 51'lik artış 1955'ten sonra ise durgunluk görülmektedir. 1955 ile 2003 arasında tarla alanları sadece % 7.4 artmıştır. Bu da tarımsal genişlemenin ne kadar dar bir zaman dilimi içinde ve ne kadar büyük çapta gerçekleştiğini göstermektedir.

Hem makineler hem de tarım alanları ile ilgili veriler, köklü değişikliklerin 1950-1955 arasında yoğunlaştığını göstermektedir. Örneğin; 1950 ile 1955 arasında traktör artış hızı % 400 iken, 1955-1960 arasındaki artış hızı % 4.6'da kalmıştır. Traktör sayılarında, 1955'te görece bir duraklama başlamış, sonraki sıçrama 1965'te olmuştur. 1965 ile 70 arasında traktör sayıları % 94 artmıştır.

Bu veriler, 1950-55 ve 1965-1970 arasında tarımsal alanda köylüyü doğrudan etkileyen, büyük bir alt-üst oluşu göstermektedir. Değişimin kısa bir zaman zarfında gerçekleşmiş olması şüphesiz ki insanları hazırlıksız yakalamış ve Xwedêda gibi, gittikleri yere uygun herhangi bir vasıfları olmadan, şehirlere yığılmalarına neden olmuştur. Şimdi bu yığılmanın, Kürt nüfusun belli bir yoğunlukta olduğu on beş ildeki boyutları, hızı ve yönü anlaşılmalı çalışılacaktır.

Türkiye’de Kürtlerin Yoğun Olarak Yaşadığı On Beş İlde Nüfus Hareketleri ve Şehirleşme
(1945-1970)

Tablo 1.1 Tarımsal Makine Sayıları				Tablo 1.2 Tarla Alanları: 1948-2003			
Yıl	Karasaban	Traktör	Biçer Döver	Yıl	Toplam	Ekilen	Nadas
1952	1 981 550	31 415	3 222	1948	13 900	9 477	4 423
1953	1 896 274	35 670	4 458	1949	13 264	8 990	4 274
1954	2 030 996	37 743	4 706	1950	14 542	9 868	4 674
1955	2 123 750	40 282	5 618	1951	15 272	10 600	4 672
1956	1 916 612	43 727	6 025	1952	17 361	11 775	5 586
1957	1 968 187	44 144	6 523	1953	18 812	13 021	5 791
1958	2 046 417	42 527	6 592	1954	19 616	13 208	6 408
1959	2 016 073	41 896	6 281	1955	20 998	14 205	6 793
1960	1 991 259	42 136	5 554	1956	22 453	14 556	7 897
1961	2 065 012	42 505	5 846	1957	22 161	14 392	7 769
1962	2 087 025	43 747	6 072	1958	22 765	14 764	8 001
1963	1 963 632	50 844	5 931	1959	22 940	15 020	7 920
1964	1 981 000	51 781	6 790	1960	23 264	15 305	7 959
1965	2 031 400	54 668	6 540	1961	23 076	15 128	7 948
1966	2 084 900	65 103	7 200	1962	23 215	15 167	8 048
1967	2 064 300	74 982	7 840	1963	23 913	15 276	8 637
1968	1 983 800	85 475	8 200	1964	23 843	15 367	8 476
1969	1 908 200	96 407	8 300	1965	23 841	15 294	8 547
1970	1 994 722	105 865	8 568	1966	23 982	15 454	8 528
1971	1 846 360	118 825	8 662	1967	23 858	15 515	8 343
1972	1 757 114	135 726	9 029	1968	24 092	15 400	8 692
1973	1 555 313	156 139	10 023	1969	24 672	15 848	8 824
1974	1 540 691	200 466	10 796	1970	24 296	15 591	8 705
1975	1 381 142	243 066	11 245	1971	24 527	15 924	8 603
1976	1 340 712	281 802	12 586	1972	25 043	16 047	8 996
1977	1 126 230	320 578	19 875	1973	25 014	16 062	8 952
1978	1 024 312	370 259	11 771	1974	24 660	16 154	8 506
1979	984 591	440 502	12 583	1975	24 418	16 241	8 177
1980	953 292	436 369	13 667	1976	24 265	16 343	7 922
1985	706 324	583 974	13 615	1977	24 478	16 537	7 941
1990	500 834	692 454	11 741	1978	24 549	16 349	8 200
1995	316 717	776 863	12 706	1979	24 995	16 607	8 388
2000	152 744	941 835	12 578	1980	24 560	16 372	8 188
2003	125 335	997 620	11 721	1985	23 933	17 908	6 025
				1990	24 192	18 868	5 324
				1995	23 588	18 464	5 124
				2000	23 033	18 207	4 826
				2003	22 554	17 563	4 991

(Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistik Göstergeleer, 1923-2004, Ankara, ISSN: 1300, s. 205.)

(Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistik Göstergeleer, 1923-2004, s. 181.)

1945-1970 Yılları Arasında Doğu ve Güney Doğu Anadolu’nun Nüfusu

II. Dünya Savaşı’ndan sonra sanayileşme ve tarımda makineleşme hamleleri küresel çapta yaygınlaştığından kentlerde yeni iş gücü talebi doğurmuştur. Türkiye de bu eğilimden payını almış, tarımda makineleşmenin ‘itici’ gücü ile yerinden olan küçük çiftçiler ve yarıcılar kitleler halinde şehirlere akmışlardır. Kürt köylüleri açısından Cumhuriyet döneminin ‘zorunlu sürgünler’ ve ‘iskânlardan’ sonraki ilk büyük iç göç dalgası da bu yıllarda başlamıştır. Emek yoğun bir tarıma dayanan Kürt

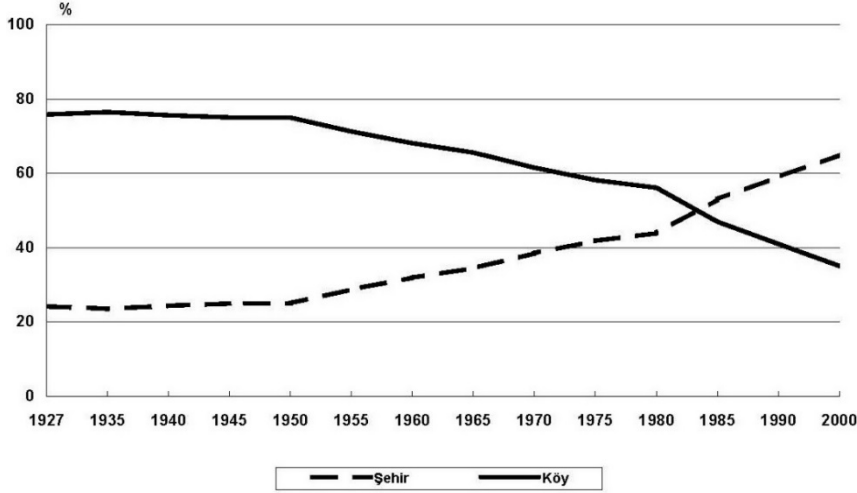
nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgeler, McDowall'ın da belirttiği üzere makineleşmeden en çok etkilenen bölgeler arasındadır. Bu göç, sonraki on yıllarda da sürmüş ve Kürtler, son yetmiş yılda gerek siyasal gerekse de ekonomik sebeplerle geleneksel yaşam alanlarının dışına çıkıp geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır (Kutlay, 2002, s.429, 543-545).

Ellilerden sonra binlerce Kürt köylüsü, belki de ilk defa olarak, şehirde yaşamaya başlamışlardır. Ebeveynleri muhtemelen hiç okul yüzü görmemiş olan çocuklar, eğitimlerini şehirde alacak ve bir kısmı 1960'lar ve 70'lerde "talebeler" (Beşikçi, 1990, s.53 ve Çelik, 2011, s.60) olarak Kürt milliyetçiliğinin *taşıyıcı kolonları*⁸ arasında olacaklardır.

Çalışmada nüfus hareketlerine bakılırken, 1950'lerde başlayan göç hareketinde, *ilk durağın* neresi olduğuna da bakılmıştır. Bu yıllarda genel göç hikâyesi şöyle olmaktadır: Köylerden göç edenler önce kendilerine yakın şehir ve kasaba merkezlerine yöneliyor, bir "ilk durak" olarak, oralarda bir süre tutunduktan sonra büyük şehirlere göç ediyorlar. Bu nedenle çalışmada illerin toplam nüfuslarındaki değişimler yanında il/ilçe merkezlerindeki değişimlere de bakılarak, hem şehir merkezlerinin ve hem de bir bütün olarak çalışma bölgesinin ne zamana kadar 'ilk durak' olduğu ve ne zamandan sonra göçlerin, ülkenin batısına yönelmeye başladıklarına dair veriler sunulmuştur.

⁸ "1938-1960 Kürt Siyasi Hareketlerinde Sessizlik Devri" başlıklı doktora tezimde, Türkiye'de altmışlara kadarki Kürt milliyetçi hareketlenmeleri için dokuz 'ana taşıyıcı kolon' tespit ettim: 1. Kadrolar/Elitler, 2. Merkezden Uzaklık, 3. Alan Hâkimiyeti / Güvenli Bölgeler, 4. Anavatan Mefhumu, Yerleşiklik, 5. Coğrafya / Nüfusun Yayılımı, 6. Yerel Nüfusun Desteği, 7. Örgütsel Yapılar, 8. Hükümetten Korkmama/Sonuç Alınacağına Duyulan İnanç, 9. Güçlü Kurumlar. "Talebeler" de altmış öncesi "kadroların/elitlerin" bir parçasıydılar, altmış sonrası ise başlı başına bir taşıyıcı kolon oldukları söylenebilir.

Tablo 2. Türkiye’de şehir ve köy nüfuslarının birbirine oranı, 1927-2000



(Türkiye İstatistik Kurumu, 2004)

1935’te 16 milyonluk Türkiye nüfusu içinde köylülerin toplam nüfusa oranı % 76.5’tir. Bu oran, 1950’ye kadar çok az aşağı yönlü oynayarak, 1940’ta % 75.6, 1945’te % 75 ve 1950’de ise % 74.8’tir. Şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı ise bu yıllarda % 25 civarında seyretmiştir. 1950-55 arasında şehir nüfusunda bir sıçrama başlamış ve 1955’te köy nüfusu oranı % 68.6’ya düşmüştür. Sonraki beş yılda tekrar bir duraklama olmuş ve oran 1960’ta % 68’de kalmıştır. 1960’tan sonra ise hareketlenme tekrar başlamış, köy nüfusu oranı 1965’te % 65.5’e ve 1970’te % 61.5’e düşmüştür.

Şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı 60 ve 70’lerde sürekli bir şekilde artmışsa da 80’lere kadar köy nüfusunun oranı, şehir nüfusununkinden yüksek kalmaya devam etmiştir. 80’lerde dengelenen bu oran sonraki yıllarda hızla köy nüfusu aleyhine bozulmuştur.⁹

Kürt nüfusun yoğun olduğu on beş il üzerinden değerlendirmelere geçmeden evvel o yıllardaki “bölge” tasnifleri üzerinden Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin genel verilerine de kısaca bakmak faydalı olacaktır.

⁹ 2008 ve 2013 yıllarında 5747 ve 6360 sayılı yasalar uyarınca yapılan idari bölünüşler nedeniyle birçok köy, büyükşehirlerin “mahalleleri” sayılmış ve istatistikî olarak bir gecede “şehirlî” olmuşlardır. 2019 TÜİK verilerine göre köy nüfusunun toplam içindeki oranı % 7.2’ye kadar düşmüş, şehirleşme oranı neredeyse % 93’e çıkmıştır. Ama 30 büyükşehirdeki köylerin tamamı “mahalle” sayıldıkları için bu istatistiğin dışında kalmaktadırlar. Büyükşehirlerdeki kent merkezindeki mahalleler ile kırsal kesimdeki mahallelerin ayrı ayrı tasnif edilmesi halinde mevcut köy-şehir nüfus oranının anlaşılma zılgı sorununu çözecektir.

1945-70 nüfus sayımlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri illeri

1935'ten 1990'a kadar yapılan nüfus sayımlarında “*Cenubu Şarkî / Güney Doğu Anadolu İlleri*” *Gaziantep, Urfa ve Mardin*'dir. Bugün “Güneydoğu Anadolu”da sayılan Diyarbakır ve Siirt, “*Şarkî/Doğu Anadolu İlleri*” arasındadırlar. Bugün “Doğu Anadolu”da sayılan Malatya ve 1954'te Malatya'dan ayrılarak kurulan “Adıyaman” vilayeti de “*Merkezi/İç Anadolu Bölgesi*”nde¹⁰ sayılmaktadır. 1990'a kadar “*Doğu Anadolu İlleri*” şunlardır: *Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elâzığ, Erzurum, Gaziantep, Gümüşane,*¹¹ *Hakkâri, Kars, Muş, Siirt, Tunceli, Van.*

Çalışmamızda Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elâzığ, Hakkâri, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van illerinin verilerine bakılmıştır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri illerinin Türkiye nüfusu içindeki oranı

1945 ile 1970 arasında yapılan nüfus sayımlarında her iki bölgenin Türkiye'nin toplam nüfusu içindeki oranı, çok hafif yukarı yönlü olarak, % 17 bandında sabit kalmıştır. 1945'te %16.6 olan bu oran 1970'te % 17.6 olmuştur. Aşağıdaki tablolar da görüleceği üzere 1960'lara kadar göç, bölgenin kendi içinde cereyan etmiş, 1960'lardan sonra ise bölge dışına yönelmiştir. Ama bölgenin doğum oranlarının sürekli olarak Türkiye ortalamasının üstünde olması da dikkate alındığında 1965'ten sonra yoğunlaşan göçe rağmen bölge, ülke içindeki genel oranını korumuştur.

Kürt Nüfusun Yoğun Olarak Yaşadığı İllerde Nüfus Hareketleri

İllerin Toplam Nüfus Verileri

Bu bölümde Kürtlerin il nüfusu içinde belli bir ağırlığının olduğu on beş vilayeteki şehirleşme oranlarına bakılmıştır. Çalışmada, 1945-1970 arasındaki nüfus sayımlarının sonuçları üzerinden bahse konu illerin verilerini alfabetik sıra ile ortaya konulmuştur. Sonradan il olmuş veya olmamış olsun, il merkezi ille birlikte göze çarpan bir değişim gösteren ilçelerin verileri gerekli görüldükçe ait oldukları vilayet başlığı altında aktarılmıştır.

¹⁰ 1965 nüfus sayımından sonra bölgenin ismi “*İç Anadolu*” olmuştur.

¹¹ 1945 sayımında “Gümüşane” olarak yazılan il 1950 sayımından itibaren “Gümüşhane” olarak yazılmıştır.

İnceleme konusu olan illerin 1945-1970 arasındaki altı nüfus sayımına ait şehirleşme verileri detaylı olarak EK-1 ve Ek-2’deki tablolarda sunulmuştur. Aşağıdaki analizlerde “şehir nüfusu” tabiri, ilgili ilin “tüm ilçe merkezleri nüfusu” anlamında kullanılmış olup gerektiğinde merkez ilçedeki gelişmeler ayrıca belirtilmiştir.

Adıyaman

Malatya’nın ilçesi olan Adıyaman, 1954 yılında il yapılmıştır.¹² Adıyaman’ın 1955 sayımlarında nüfusu 208 bin iken bu sayı 1970’te 303 bine çıkmıştır. 1955’teki nüfusun sadece 32 bini şehirlerde yaşarken, bu rakam 1970’te 70 bine çıkmıştır. Vilayetin şehir nüfusu 15 yılda % 118, köy nüfusu % 32, toplam nüfusu ise % 45 oranlarında artmıştır. Veriler, Adıyaman’ın kendi içinde, ildeki toplam nüfus artış oranından birkaç kat fazla bir şehirleşmeye (% 118) işaret etmektedir.

Ama ülke geneli açısından bakılınca resim değişmektedir. 1955’te Adıyaman’da köy nüfus oranı, Türkiye ortalamasının yaklaşık on puan üstündedir. Bu oran % 84.5’ten 15 yıl içinde % 76.8’e inmiştir. Bu on puanlık düşüşün neredeyse tamamı, 1960’tan sonra olmuştur. Fakat buna rağmen Adıyaman’daki köylülük oranı ile Türkiye geneli arasındaki makas daha da açılarak % 15’e çıkmıştır. Bu da kendi içinde önemli bir şehirleşme kaydeden Adıyaman’ın Türkiye’deki genel şehirleşme hızının gerisinde kaldığına işaret etmektedir.

Ağrı

1945’teki Ağrı nüfusun sadece on dokuz bini şehirlerde yaşarken, bu rakam 1970’te yetmiş iki bini aşmıştır. Vilayetin şehirler nüfusu yirmi beş yılda iki buçuk kat artarken (% 272) köy nüfusu % 91, toplam nüfusu ise % 117 oranlarında artmıştır. Ağrı’da da belirgin bir şehirleşme eğilimi görülmektedir.

1945 ve 1950’de Ağrı’da köy nüfus oranı, Türkiye ortalamasının yaklaşık on puan üstündedir. Bu oran % 85’ten yirmi beş yıl içinde % 75’e inmiştir. Ağrı da, Adıyaman’da olduğu gibi Türkiye geneli şehirleşme hızının gerisinde kalmış, 1945’te on puan olan fark 1970’te on üç puana çıkmıştır.

Bingöl

Bingöl vilayet nüfusu 1945’te 75 bin iken 1960’ta 131 bine, 1970’te 177 bine çıkmış; toplamda 25 yılda % 136’lık bir artış görülmüştür. Vilayetin şehirler nüfusu

¹² İlgili tablolarda, Adıyaman iline ait 1945 ve 1950 sayım verileri Adıyaman, Besni ve Kahta’nın ilçe oldukları dönemin rakamlarının toplamından oluşturulmuşlardır.

4.500'den 35.000'e çıkmıştır (% 684). Yirmi beş yıl içinde köy nüfusundaki artış ise % 64 olmuştur. Bingöl il merkezi olan Çapakçur, 1.600 kişiden 17.220 kişiye yükselmiş, artış oranı diğer ilçe merkezlerinden çok daha fazla olarak, on kat civarı (% 965) olmuştur. Yüzdeler oranların bu kadar yüksek çıkmasında (bölgedeki Tunceli ve Hakkâri gibi başka il merkezlerinde olduğu gibi) “*baz etkisi*”nin büyük rol oynamaktadır. Çünkü istatistik için baz alınan nüfus rakamları (1945 rakamları) o tarihlerde yeni kurulmuş olan bu il merkezlerinde çok düşüktür.

Bingöl, incelenen on beş il içinde 1945'te köy nüfus oranı % 94 ile en yüksek olan ildir. 1945'te % 94 olan oran 1970'te % 80'e inmiştir. Veriler, Bingöl içinde belirgin bir şehirleşme eğilimini ortaya koymakla beraber, 1970 itibarıyla il nüfusunun yüzde sekseni hâlâ köylerde yaşamaktadır. Bingöl'ün kır-kent oranı ile Türkiye geneli arasındaki yaklaşık on dokuz puanlık fark yirmi beş yıl sonra da aynı kalmıştır.

Bitlis

1945'te Bitlis'te şehirleşme oranı, ilk üç ilden farklı olarak Türkiye ortalaması düzeyindedir. Vilayet genelindeki şehirleşme oranı 1945'te % 76.5 iken yirmi beş yıl sonra % 67.6'ya inmiştir. Vilayet genelindeki nüfus artışı, bu dönemde % 158'dir. Tüm ilçelerdeki nüfusun yirmi beş yıllık artışı % 255 olurken, köy nüfusundaki artış % 128 olmuştur. İl merkez ilçedeki artış oranı on beş yılda % 90'da kalarak diğer ilçe merkezlerinden negatif yönlü ayrılmıştır.

Merkez ilçe ile ilçelerin toplamı arasındaki büyük fark, merkez ilçeden daha fazla büyüyen başka ilçeler olduğunu göstermektedir. Nüfus kayıtlarına bakıldığında bu ilçelerin¹³ Ahlat ve Tatvan olduğu görülmektedir. Ahlat, 1945'te 1.600 nüfustan 1970'te 7.819'a; Tatvan ise aynı dönemde 1.399 kişiden 20.198 kişiye çıkmıştır. Tatvan 1970'te il merkezi ile aynı nüfusa ulaşmıştır.

Bitlis'in 1945'teki köy nüfus oranı Türkiye ortalaması civarında iken (+1.5), 1970'te aradaki fark altıya çıkmıştır. Bingöl de şu ana kadar ele alınan diğer iller gibi Türkiye geneli şehirleşme hızının gerisinde kalmıştır.

Diyarbakır

1945'te Diyarbakır'da kır-kent oranı Türkiye ortalaması civarındadır (-0.4). Diyarbakır'da 1945'te % 74.6 olan köy nüfus oranı 1960'ta % 69'a, 1970'te % 59'a

¹³Adilcevaz 1945'te yoktur, 1950'de 3.283 kişilik bir nüfusla listeye eklenmiştir.

inmiştir. Diyarbakır az da olsa Türkiye ortalamasından daha hızlı şehirleşerek şu ana kadar incelenen illerden ayrılmıştır. 1945’de - 0.4 olan fark, 1970’te - 2,5 olmuştur (1970 Türkiye ortalaması 61,5’dir.

Yirmi beş yılda vilayetin genel nüfus artış oranı % 132 olurken, şehirlerdeki artış % 276, köylerdeki artış ise % 83.7 olmuştur. Merkez ilçenin nüfus artış oranı, diğer ilçe merkezleri ile uyumlu olarak % 264 olmuştur. Toplam şehir nüfusu artış oranı ile merkez ilçe artış oranının birbirine yakın olması, Diyarbakır’da merkez ilçe büyürken, sayıları sekizden on bire çıkan ilçelerin de ona eşlik ettiğini göstermektedir. Veriler en çok büyüme kaydeden ilçelerin Bismil, Ergani ve Silvan olduğunu göstermektedir. Bismil ilçe merkez nüfusu 1945’te 2.049 iken 1970’te 9.403’e, Ergani 1945’te 4.300 iken 1970’te 18.544’e, Silvan 1945’te 3.155 iken 1970’te 18.592’ye çıkmıştır.

Elazığ

Elazığ ele alınan iller arasında şehirleşmenin en yüksek hızda seyrettiği vilayet olmuştur. 1945 ile 1970 arasındaki şehirleşme artışı yirmi bir puandır (80.8/59.8). 1945’te Türkiye kır-kent ortalamasının beş puan üstünde olan Elazığ, 1970’e gelindiğinde ortalamanın iki puan altına inmiştir. Vilayetin yirmi beş yıldaki genel nüfus artış oranı % 90 iken, şehirler nüfus artışı bunun üç katından fazladır (% 299). Köy nüfus artış oranı, % 41’le incelenen illerin en düşüğü olmuştur.

İl merkezinin aynı dönemdeki nüfus artış oranı, il geneli şehirleşme oranının üstüne çıkararak % 353 olmuştur. Bu artış, Elazığ ilçe merkezinin diğer ilçelerden daha fazla göç aldığını göstermektedir. Elazığ merkez ilçe, bu manada tam anlamı ile bir “ilk durak”tır. Vilayetin genel nüfusu, diğer illere kıyasla çok artmadığı halde (%90), merkez ilçe nüfusunun çok artmış olması, merkeze doğru bir yer değiştirmeye işaret etmektedir. Ayrıca köy nüfus artış oranı, diğer illerle kıyaslanamayacak oranda düşük kalmıştır.

Hakkâri¹⁴

Hakkâri; Kars, Muş, Tunceli ve Bingöl ile beraber 1945-50 arasında % 85 üstü köylü nüfus oranına sahip illerden biridir. İncelenen on beş il içinde en az nüfusa sahip yer olan Hakkâri, şehirleşme konusunda diğer illerden ayrılmış, 1965’e kadar şehirleşme cüz’i bir oranda kalmıştır. Ancak 1970’te dört puanlık bir hareketlenme görülmüştür. Hatta köy nüfus oranı diğer illerin aksine 1950-55 arasında 1.5 puan

¹⁴ 1945’teki yazım “Hakâri”. 1950 ve sonrasında ise “Hakkâri”.

kadar artmıştır. Nüfusun azlığı nedeniyle, Bingöl ve diğer bazı illerde olduğu gibi, istatistiki olarak baz etkisi yaşanmakta, Hakkâri’de rakamsal olarak küçük nüfus farkları, orantısal olarak daha büyük yüzdelere tekabül etmekte ve yanıltıcı olabilmektedir. Örneğin; vilayetin yirmi beş yıldaki nüfus artış oranı % 191 iken, şehir nüfusu artışı % 346, köy nüfus artışı ise % 166 olmuştur. % 346 ile % 166 arasında orantısal olarak çok fark olmakla beraber rakamlara bakıldığında ciddi bir şehirleşme görülmemektedir. 1945’te Türkiye kır-kent ortalamasının 11.7 puan üzerinde olan Hakkâri, 1970’te ortalamasının on sekiz puan üzerine çıkararak, ülke geneli şehirleşme hızının oldukça gerisinde kalmıştır.

Vilayet merkezi Çölemerik’in nüfus artış oranı % 349 ile il geneli şehirleşme oranı ile uyumlu olmuştur. Bu da başka ilçelerin de merkez ilçe ile beraber büyüdüklarini göstermektedir. Bu ilçeler Beytüşşebap ve Yüksekova’dır.

Hakkâri’de verilerin sıhhatini sorgulatacak bir örnek Beytüşşebap merkez ilçesinde görülmektedir. Beytüşşebap ilçe nüfusu sırası ile 1945’te 392, 1950’de 1.882, 1955’te 1.287 olarak¹⁵ kayıtlara geçmiştir. Beytüşşebap’taki bu nüfus dalgalanması, özellikle de 1945-50 arasındaki dört katlık artışın sonraki sayımda birden yarı yarıya azalmış olması; göç, doğum veya ölümler gibi olağan nüfus hareketleri ile açıklanamayacak bir dalgalanmadır.

Kars

Kars’ta 1945 ile 70 arasındaki şehirleşme artış oranı 6.7 puandır. 1945’te Kars’taki kır-kent oranı ülke ortalamasının 8.5 puan üzerinde iken 1970’te bu fark 15.2 puana çıkmış, Kars’ta ülke hızının gerisinde kalan illerden olmuştur. Vilayetin yirmi beş yıldaki genel nüfus artış oranı % 73 iken, şehirlerdeki nüfus artışı bunun iki katıdır (% 144). Köy nüfus artış oranı ise % 59 olmuştur. İl merkezinin aynı dönemdeki artış oranı, vilayetin genel şehirleşme oranının biraz altında kalarak % 138 olmuştur. Kars’ın merkez ilçe dışında gelişen ilçeleri arasında Sarıkamış, Iğdır, Ardahan ve Kağızman öne çıkmaktadır.

Hakkâri’de Beytüşşebap’ta olan nüfus dalgalanması Kars’ta da 1940-1950 arasında Sarıkamış’ta görülmektedir. Sarıkamış nüfusu bu dönemde 15.279’dan 8.086’ya inmiş, 1955’te tekrar 17.660’a çıkar, 1960’ta ise hemen hemen aynı kalmıştır (17.529). Kars’ın ilçelerinden Ardahan, Göle ve Iğdır’da da benzeri nüfus dalgalanmaları görülmektedir.

¹⁵1960’ta 1.598, 1965’te 1.697, 1970’te 2.239.

Malatya

1945’te (Adıyaman verileri ayrılmış) Malatya’da kır-kent oranı Türkiye ortalamasının 3.8 puan üstündedir. 1970’e gelindiğinde bu farkın hemen hiç kapanmadığı (3.3) görülmektedir. Malatya verilerine il özelinde bakıldığında, Adıyaman’ın ayrılmış olduğu 1955 sayımlarında şehirleşme oranında yedi puanlık bir artış olmuştur. Bu artışın bir kısmı kırsal bazı bölgelerin Adıyaman’la beraber ayrılmış olmasından bir kısmı da diğer illerde de görülen şehirleşme trendinden kaynaklanmaktadır. Adıyaman ayrıldıktan sonraki sayımlarda, şehirleşme lehine her beş yılda bir, iki-dört puan arası bir artış görülmektedir. 1955-1970 arasında Malatya kendi içinde dokuz puanlık bir şehirleşme göstermişse de, yukarıda bahsedildiği üzere Türkiye ortalamasını yakalayamamıştır.

Adıyaman faktörü nedeniyle diğer illerden farklı olarak 1945 değil de, 1955-1970 arasına bakıldığında vilayetin genel nüfus artış oranı % 49 olurken, şehirlerdeki artış oranı % 97.7, köylerdeki artış oranı ise % 31 olmuştur. Merkez ilçenin nüfus artış oranı da aynı dönemde, diğer ilçe merkezleri ile uyumlu olarak % 99.7 olmuştur. Malatya merkez için başlangıç yılı 1945’e çekildiğinde ise nüfus artış oranı % 210 olmaktadır. 1970’te yüz seksen bin kişilik şehir nüfusunun % 72’si merkez ilçede yaşamaktadır. Sekiz ilçeden hiçbirinin 1955 nüfusu yedi binden fazla değilken, 1970 sayımlarında da sekiz bine ulaşan olmamıştır. Bu veriler, Malatya merkez ilçenin, Elazığ gibi, vilayetin şehir nüfusunun toplandığı, neredeyse tek merkez olduğunu göstermektedir.

Mardin

O tarihlerde komşu olan Mardin ile Hakkâri’nin vilayet geneli şehirleşme seyirlerinin benzeştiği görülmektedir. Her iki vilayette de 1945-1960 arasında şehirleşmede 1,5 puan, 1960-1970 arasında da beş puan civarı artışlar görülmüştür. Yirmi beş yılın sonunda her ikisindeki artış da yedi puan civarında olmuştur. 1945’te Türkiye kır-kent ortalamasının beş puan üstünde olan Mardin, 1970’te iyice geride kalmış ve aradaki fark on iki puana çıkmıştır. Mardin de Türkiye geneli şehirleşme hızının çok gerisinde kalan bölge illeri arasındadır.

Bu dönemde vilayetin nüfus artış oranı % 93, şehirlerin artış oranı % 161, köylerin artış oranı ise % 77 olmuştur. İl merkezinin aynı dönemdeki artış oranı ise % 82 olmuştur. İl merkez nüfusunda görülen en önemli hareketlilik birçok yerde olduğu gibi, 1950-60 arasında yaşanmıştır.

Mardin’in verileri de Bitlis gibi il merkezinden daha hızlı büyüyen bazı ilçelerin olduğunu göstermektedir. Verilere bakıldığında bu ilçelerin Cizre, Derik, Kızıltepe,

Midyat ve Nusaybin oldukları görülmektedir. Bu ilçe merkezlerinin tümü de 1970’te on bin nüfusu aşmış durumdadırlar. En yüksek artışlar Kızıltepe ve Nusaybin’de görülmüştür. 1945’te 1.484 olan Kızıltepe nüfusu 1970’te 16.376’ya; 2.311 olan Nusaybin nüfusu ise 14.994’e çıkmıştır.

Muş

Muş da köylü nüfus oranının yüksek olduğu iller arasındadır. Şehirleşme oranı pozitif yönlü de olsa 1970’te kır-kent oranı hâlâ % 80’inin üstündedir. Yirmi beş yılda sekiz puan kadar şehirleşme artışı görülmüştür. Muş vilayetinin 1945-1970 arasındaki nüfus artış oranı % 183 iken, şehirlerin artışı % 375, köylerin artışı ise % 158 olmuştur. İl merkezinin artış oranı % 357 olmuştur.

Merkez ilçe haricinde Bulanık, Malazgirt ve Varto başta olmak üzere tüm ilçelerin nüfusu ciddi oranlarda artmıştır. 1945’te 1.987 olan Bulanık nüfusu 1970’te 7.623’e; 1.516 olan Malazgirt nüfusu 1970’te 10.462’ye; 899 olan Varto nüfusu ise 1970’te 3.566’ya çıkmıştır.

Siirt

1960’a kadar şehirleşme oranının düşük kaldığı (1.7 puan) Siirt’te bu tarihten sonra, Batman etkisi ile on bir puanlık yüksek bir artış görülmektedir. Siirt, ülke geneli ile kıyaslandığında 1945’te de 70’te de Türkiye kır-kent ortalamasının üç puan üstündedir. Aradaki farkın aynı kalmış olması Siirt’in şehirleşme hızının Türkiye’nin genel hızı ile örtüştüğünü ama aradaki farkı kapatıp ortalamanın üstünde bir şehirleşme gösterecek düzeye henüz ulaşamadığını göstermektedir.

Yirmi beş yıllık dönemde vilayetin nüfus artış oranı % 140 iken, şehirlerin nüfus artışı % 280, köylerin nüfus artışı % 100 olmuştur. İl merkezinin artış oranı ise % 82 ile genel şehirleşme oranı olan 280’nin çok gerisinde kalmıştır. Bu da Siirt de bazı ilçelerin merkez ilçeden çok daha fazla büyüdüğünü göstermektedir. Bu minvalde Siirt’le ilgili verilerde dikkat edilmesi gereken nokta, diğer hiçbir ilde benzeri olmayan Batman faktörüdür. Batman, 1960 öncesindeki il-ilçe cetvellerinde bir veri kalemi olarak bile bulunmayan küçük bir köydür (İluh). 1930 ve 1940’lı yıllarda Batman’da petrol arama ve çıkarma çalışmaları yapılmış, 1948’den itibaren de birkaç kuyuda sürekli üretime geçilmiştir. Batman (İluh) bu süreçte dışarıdan hızla göç almış ve köyü olduğu Beşiri ilçesini geçmiştir (İluh köyünün 1955 nüfusu

4.713’tür). 1957 yılında ilçe yapılan Batman, 1990 yılında ise il olmuştur.¹⁶ Batman, Siirt ilçe tablosunda ilk defa olarak 1960’da ve oldukça büyük bir merkez ilçe nüfusuyla (12.401) görülmektedir. 1955’e göre nüfusu üç kat civarında artmıştır. Batman’ın merkez ilçe nüfusu, 1965’te 24.990’a, 1970’te ise il merkez ilçeyi (29.544) de çok aşarak 44.991’e ulaşmıştır. Batman özelinde bakıldığında ilçenin istatistikî olarak 1970’te bile günümüzün şehirleşme verilerine ulaştığı görülmektedir. 1970’te ilçe sınırları içindeki kır-kent oranı % 21’dir.

Siirt’in nüfusu ile dikkat çeken bir başka ilçesi de Şırnak olmuştur. Kurtalan’da da, Batman veya Şırnak kadar olmasa da bir nüfus artışı gözlemlenmiştir.

Tunceli

Tunceli de şehirleşme oranının pozitif yönlü ama görece yavaş olduğu ve 1970’te hâlâ % 80’inin üzerinde kır nüfusu olan illerden biridir. Özel bir kanunla Dersim bölgesinin bir kısmında 1935 sonunda Tunceli vilayeti kurulmuş, lakin vilayet merkezinin neresi olacağına karar verilemediği için valilik ve bürokrasi 1946 sonuna kadar Elazığ’da kalmıştır. 30 Aralık 1946 tarihinde vilayet merkezi olarak Kalan ilçesinin merkezi Mameki kasabasında¹⁷ karar kılınmış,¹⁸ 1945’ten sonraki dönemde Mameki, nüfus sayım cetvellerine “Kalan” olarak girmiştir. Vilayet merkezi olarak seçilmesi Mameki’nin nüfusunda önemli bir artışa neden olmuştur.

Vilayet nüfusunun 1945-70 arasındaki artış oranı % 74, şehir nüfus artışı % 180, köy nüfus artışı da % 60 olmuştur. İl merkezi Mameki’nin (Kalan) nüfus artış oranı ise, istatistiksel olarak muazzamdır (% 1.129). 1945 sayımında henüz vilayet merkezi bile olmayan Mameki’de de baz etkisi görülmektedir. Başlangıç noktasındaki nüfusun bir köy nüfusu olması nedeniyle başka illere göre çok da yüksek olmayan rakamsal artışlar, büyük yüzdelere tekabül etmiştir. Toplam üzerinden bakıldığında ilde sadece yedi puanlık bir şehirleşme görülmektedir. Şehirler bu dönemde başlangıçtaki 10.500 civarındaki nüfuslarından yirmi dokuz bin civarı bir nüfusu çıkararak yaklaşık üç kat büyümüşlerdir. Köylerin nüfusu ise seksen bin civarından yüz yirmi sekiz bine çıkmıştır. Köylerde yarı yarıya bir nüfus artışının olduğu görülmektedir.

¹⁶Batman İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, t.y

¹⁷ Tuncel ve Kara, 2012

¹⁸ Tunceli Valiliği, t.y

1945'te Tunceli'nin kır-kent oranı Türkiye ortalamasının on üç puan üzerinde iken, yedi puanlık şehirleşmeye rağmen bu fark 1970'te yaklaşık yirmi puana çıkmıştır. Tunceli de Türkiye şehirleşme hızının çok gerisinde kalan iller arasında olmuştur.

Urfa

Urfa'da 1945'ten 1960'a kadar şehirleşme 2,5 puan artmışken 1960'tan sonra yedi puandan fazla bir artış görülmüş ve vilayetin yirmi beş yıllık şehirleşme artış oranı on puan olmuştur. Bu süreçte vilayetin genel nüfus artış oranı % 104, şehirler nüfus artışı % 175, köy nüfus artışı da % 75 olmuştur. İl merkezinin nüfus artış oranı, vilayet geneli şehirlerle uyumlu olarak % 177 olmuştur. Bu da Urfa'da da birden fazla ilçenin büyüdüğünü göstermektedir. Bu ilçeler Birecik, Siverek, Sürüç¹⁹ ve Viranşehir'dir. 1945'te 10.790 olan Birecik nüfusu 1970'te 18.392'ye; 17.264 olan Siverek nüfusu aynı dönemde 34.146'ya, 3.632 olan Sürüç/Suruç nüfusu 15.033'e, 2.962 olan Viranşehir nüfusu ise 17.850'ye çıkmıştır.

Urfa bu dönemde on puanlık bir şehirleşme artışı göstermişse de yirmi beş yılın ortalama şehirleşme hızı Türkiye ortalamasının biraz altında kalmıştır. Urfa, 1945'te Türkiye kır-kent ortalamasından, üç puan daha 'şehirli'dir. Bu yönü ile inceleme konusu on beş il içinde 1945 yılındaki 71.6'lık kır-kent oranı ile en 'şehirli' vilayet Urfa'dır. Aynı yıl Urfa'ya en yakın şehir 74.6'lık oran ile Diyarbakır'dır. On beş il içinde 1945'te Türkiye kır-kent ortalamasının altına inen başka vilayet bulunmamaktadır. Ama Urfa 1970'te artık Türkiye ortalaması ile (61.6) aynı oranda (61.8) 'şehirli'dir. Urfa'nın şehirleşme hızı Türkiye ortalamasının altında kalmış ve aradaki, Urfa lehine olan üç puanlık fark kapanmıştır.

Van

1960'a kadarki dönemde şehirleşme oranının gerilediği tek il Van'dır. 1945'te % 79 civarında olan köy nüfus oranı 1960'da az bir yükselme ile % 79.6 olarak gerçekleşmiştir. Van vilayet nüfusu 1945-50 arasında % 13 artarken, şehir merkezi % 4 küçülmüştür. Van'ın şehirleşmesinde kırılma noktası 1965'ten sonra olmuştur. Van'da yirmi beş yıldaki 6 puanlık şehirleşme artışının çoğu 1965-1970 ara-

¹⁹ Bugünkü ismi "Suruç" olan ilçe, 1960'a kadarki nüfus sayımlarında "Sürüç" olarak görülmektedir. 1965 sayımında ise "Suruç" olarak yazılmıştır.

Türkiye’de Kürtlerin Yoğun Olarak Yaşadığı On Beş İlde Nüfus Hareketleri ve Şehirleşme
(1945-1970)

sında gerçekleşmiştir. 1945’te kır-kent oranı Türkiye ortalamasının dört puan üstünde olan Van’da bu fark 1970’te on bir puana çıkmıştır. Yani Türkiye hızla şehirleşirken Van oldukça yavaş şehirleşmiştir.

Van vilayetinin yirmi beş yıldaki genel nüfus artışı oranı % 155 olurken, şehirlerin nüfus artışı % 228, köylerin nüfus artışı da % 135 olmuştur. Van il merkezi de il geneli ile aynı oranda (% 228) büyümüştür. Van’da merkez ilçe ile birlikte büyüyen en önemli ilçe Erciş olmuştur. 1945’te 4.754 olan ilçe nüfusu 1970’te de 19.532’ye çıkmıştır.

Bölgedeki ilginç istatistiklerden biri de bu yıllarda Van’ın Özalp ilçesinde görülmektedir. 1943’te “Muğlalı Olayı”nın (33 Kurşun) yaşandığı, 1940’ların sonu ve 1950’ler boyunca bu olay nedeniyle ülke gündeminde olan ilçenin, 1950’de merkez nüfusu yarıdan fazla azalmıştır. 1945 sayımında 1.903 olan ilçe merkez nüfusu, 1950’de 705’e düşmüş, ancak on yıl sonra 1.930’a çıkabilmiştir. İlçenin 1970 nüfusu 3.142’dir.

Kürtçe Konuşan Nüfus Oranı

Her ne kadar Türkiye’de Kürt nüfusun nerede ne kadar yaşadığı ile ilgili güvenilir, ilmi çevrelerin üzerinde uzlaştığı veriler bulunmuyor olsa da 1985 yılına kadar nüfus sayımlarında anadil sorusu sorulduğu (ama sadece 1965’e kadar olanlar kamuoyuna açıklandığı) için nüfus sayım verileri bu konuda eldeki tek resmi kaynak durumundadırlar.

Tablo 2. 1 Anadili Kürtçe Olanların On Beş İldeki oranı: 1945-1965

	1945	1950	1955	1960	1965
1. Adıyaman	-	-	0.46	14.5	43.9
2. Ağrı	59.1	68.8	61.3	60.3	63.3
3. Bingöl	55.8	78.9	13.4	67.6	37.8
4. Bitlis	60.5	65.1	64.0	63.8	59.9
5. Diyarbakır	71.4	71.3	64.6	66.0	49.6
6. Elazığ	41.5	39.8	33.9	0.74	14.7
7. Hakkâri	87.8	89.4	88.3	80.6	86.2
8. Kars	17.1	23.1	20.1	18.6	22.0
9. Malatya	32.8	14.1	1.42	0.74	17.2
10. Mardin	66.4	66.3	66.0	66.4	66.7
11. Muş	63.5	60.6	65.8	50.3	41.8
12. Siirt	74.1	73.2	69.8	71.5	67.6
13. Tunceli	52.8	55.8	22.2	04.1	21.7
14. Urfa	46.5	45.2	46.0	37.8	38.8
15. Van	59.9	66.3	49.0	51.1	55.3

Nüfus sayım istatistiklerini ele almadan önce şu ihtiyat kaydını düşmek gerekmektedir: Kürtlerin resmi olarak ‘var olmadığı’²⁰ veya ‘dağ Türkü’ sayıldığı (Toprak, 2010) yıllarda, birçok Kürt; nüfus sayımlarında anadil sorusunu, “Kürtçe” olarak cevaplamaktan çekindiğini göstermektedir. Tablo 2.1’de bazı yıllar arasındaki farklar, Tablo 4.1 ile 4.2 arasında normal demografik süreçlerle izahı mümkün olmayan farklılıklar bu görüşü desteklemektedir. 1945-1965 arasındaki sayımlara bakıldığında inceleme konusu illerde, yine de Kürtlerin belli bir yoğunlukta yaşadıkları görülmektedir.

Yukarıdaki tabloda zaman zaman Adıyaman (1955, 1960), Bingöl (1955, 1965), Elazığ (1960, 1965), Malatya (1955, 1960) ve Tunceli (1960) gibi örneklerde normal süreçler ile açıklanamayacak ‘nüfus buharlaşmaları’ görülmektedir. Hatta 1960 sayımında anadili Kürtçe olanların Gümüşhane’deki sayısı Elazığ’dakinden fazladır. Ama bir bütün olarak bakıldığında tablo, bu illerde Kürt nüfusun belli bir yoğunlukta yaşadığını göstermektedir. İllerin çoğunda en yüksek Kürtçe konuşma oranı 1950 yılında görülmektedir. Bu da, henüz birkaç aylık DP hükümetinin başta olduğu 1950 sayımlarının baskıların görece en az olduğu sayım olduğu şeklinde yorumlanabilir. 1955 sayımları ise baskıların tekrar güçlendiğinin işaretlerini vermekte; Adıyaman, Bingöl, Malatya, Tunceli ve Van’da neticelerde ciddi düşüşler görülmektedir. 27 Mayıs cuntasının iş başında olduğu 1960 sayımlarında da Malatya, Tunceli ve Elazığ’da Kürtçe konuşan nüfus adeta buharlaşarak yok olmuştur. Ek-1 ve Ek-2’deki tablolarda bu illerin hiçbirinin nüfusunda böyle bir düşüşü açıklayacak bir azalma olmadığı, tam tersine nüfusun sürekli arttığı görülmektedir. Bu durum verilerin sahadakinden farklı çıktığına işaret etmektedir.

Şehirleşme Oranları

On Beş İlin Toplam Nüfus Verileri

On beş ilin verilerinin genel değerlendirmesi bölgeye il sınırlarını aşan toplu bir bakış açısı sunacaktır. Tablo 2.2 oluşturulurken on beş ilin toplam şehir ve köy nüfusları göz önüne alınmıştır.

²⁰ “Esas itibarıyla, tarih, etnografya ve dil bakımından hiçbir varlık teşkil etmeyen “Kürtlük” mevzuu ile “Kürt” mefhumunun zorla yaratıldığı, Dr. Friç ile Fransız ve Rus yazarların eserleri ile İngiliz Ansiklopedisi ile bu kütlelerin folklor araştırmalarından gayet vazıh bir şekilde anlaşılacaktır.” Silan, “Doğu ve Doğu Güney İllerimiz ile İlgili Muhtelif Konular (1952)”, s. 450.

Türkiye’de Kürtlerin Yoğun Olarak Yaşadığı On Beş İlde Nüfus Hareketleri ve Şehirleşme
(1945-1970)

Tablo 2.2 15 İlin nüfus verileri ve şehirleşme oranları: 1945-1970

	Şehir	Köy	Toplam	Kır-Kent Oranı	İl Merkezleri	Merkezler Artış Oranı
1945	499.813	2.052.004	2.551.817	% 80.4	253.165	-
1950	556.844	2.370.170	2.927.014	% 80.8	279.768	% 10.5
1955	716.210	2.685.576	3.401.786	% 78.9	379.643	% 35.7
1960	901.405	2.999.827	3.901.232	% 76.9	470.432	% 23.9
1965	1.148.704	3.344.893	4.493.597	% 74.4	588.156	% 25.0
1970	1.510.765	3.636.728	5.147.493	% 70.6	790.404	% 34.3

On beş ilin toplamında kır/kent oranı 1945’te % 79.8 iken 1960’ta biraz düşerek % 76.3’e inmiştir. Kır nüfusundaki esas azalma ise sonraki on yılda olmuş ve 1970’te bu oran 70.6’ya düşmüştür. Kır-kent oranında Türkiye ortalaması ile bölge ortalaması arasındaki fark 1945’te 5.4 puan iken, 1960’ta bu oran 8.9’a, 1970’te de 9.1’e yükselmiştir. Bölge bir bütün olarak Türkiye şehirleşme hızının çok gerisinde kalmış, aradaki fark iki kata yakın artmıştır. Türkiye ortalaması dikkate alındığında Diyarbakır, Elazığ ve Urfa’nın; ülke ortalaması ile eşit veya daha fazla şehirleşmiş iller oldukları görülmektedir. Bölge ortalaması dikkate alındığında ise bu üç ile Bitlis, Malatya ve Siirt de katılmaktadır.

On beş ilde, yirmi beş yıldaki toplam nüfus artış oranı % 102, şehirlerin toplam nüfus artışı % 202, köylerin toplam nüfus artışı da % 77 olmuştur. Sadece il merkezlerinin nüfus artışı ise % 212 olmuştur. Şehir merkezlerindeki artış oranının, toplam nüfus artış oranından daha yüksek olması, nüfusun bir kısmının bu yıllarda il ve ilçe merkezlerine doğru akmaya başladığını göstermektedir. İl merkezlerindeki artış oranı (212) ile tüm ilçe merkezlerinin toplamındaki artış oranı (202) arasında ise il merkezleri lehine küçük bir fark bulunmaktadır. İncelenen zaman dilimi içinde tüm şehirler nüfusunun yarısının il merkezlerinde yaşadığı görülmektedir. 1945’te tüm şehirlerdeki beş yüz bin kişilik nüfusun yarısı (50.6) il merkezlerinde yaşarken, 1970’te bu oran az bir artışla 52,3 olmuştur.

Toplam olarak bakıldığında şehirlerin nüfusunun yarısının il merkez ilçelerinde olması, il merkezlerinin bölge içinde önemli oranda ‘ilk durak’ olduklarına işaret etmektedir. Bilhassa 1950-55 arasında il merkez nüfuslarında özel bir artış gözlenmektedir. Bu dönemde tüm şehir merkezlerindeki artış % 29.6 iken sadece il merkezleri hesaba katıldığında bu oran % 36 olmaktadır. Fakat il merkezlerinin şehirleşme hızı ile tüm ilçelerin hızları arasında çok fark olmaması da il merkezleri haricinde de büyümekte olan çok sayıda ilçenin olduğunu göstermektedir.

Şehirleşme Hızı Yüksek Dört İlin Verilerinin Doğum Yerlerine Göre Analizi

Bölgede il merkezlerinin “ilk durak” rolünün daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla kişilerin doğum yerleri ile ikamet yerlerinin karşılaştırılmasıyla bu illerin, il dışından ne kadar göç aldıkları görülebilecektir. Lakin incelemeye konu on beş ilin tamamındaki doğum yeri verilerinin analizi bu çalışmanın hacmini çok aşacağından şehirleşme oranı en yüksek olan ve on beş ildeki toplam nüfusun % 35’ini barındıran dört ilin Diyarbakır, Elazığ, Siirt ve Urfa’nın verileri çalışmaya dahil edilmiştir. Bu konuda Majeed Jafar’ın 1976’da yaptığı bir çalışmaya göre de Diyarbakır göçlerin %25’ini, Elazığ % 16’sını, Siirt %15’ini ve Urfa da % 8’ini almıştır.²¹

Tablolardaki “aynı ilçe, yabancı memleket, ecnebi memleket” gibi kategori başlıkları, ilgili yılın nüfus sayımlarındaki resmi tasnif kategorileri olup aynen aktarılmışlardır. *Ecnebi* ve *yabancı* eş anlamlı kelimeler olsalar da, kelime tercihleri Türkçenin kullanılış biçimi ile ilgili hükümet politikalarını yansıttığı için olduğu gibi aktarılmışlardır.²²

Tablo 3.1 Doğum Yerine Göre Diyarbakır Nüfusu, 1945-1970

		Diyarbakır				Toplam	
		Erkek		Kadın		%	Nüfus
		Nüfus	%	Nüfus	%		
1945	Aynı ilçede	107.370	43.0	110.349	44.1	87.1	249.949
	Aynı ilin başka ilçesinde	2.889	1.1	2.552	1.0	2.1	
	Başka ilde	15.183	6.0	7.821	3.1	9.1	
	Ecnebi Memleketlerde	2.024	0.8	1.761	0.7	1.5	
1950	Aynı vilayet	133.867	45.6	133.426	45.4	91.0	293.738
	Başka vilayet	15.073	5.1	8.500	2.9	8.0	
	Yabancı memleket	1.555	0.5	1.278	0.4	0.9	
1955	Aynı vilayet	156.722	45.6	155.549	45.1	90.7	343.903
	Başka vilayet	19.548	5.7	9.057	2.6	8.3	
	Ecnebi Memleket	1.457	0.4	1.343	0.4	0.8	
1960	Aynı ilde	181.304	45.1	178.213	44.3	89.4	401.884
	Başka İllerde	25.608	6.4	13.771	3.4	9.8	
	Ecnebi Memleket	1.625	0.4	1.221	0.3	0.7	
1965	Aynı ilde	216.474	45.5	207.045	43.5	89.0	475.916
	Başka İllerde	31.682	6.7	17.932	3.8	10.5	
	Ecnebi Memleket	1.521	0.32	1.060	0.22	0.54	
1970	Aynı ilde	256.388	44.1	247.837	42.6	86.7	581.208
	Başka İllerde	44.584	7.7	30.219	5.2	12.9	
	Ecnebi Memleket	1.256	0.21	910	0.16	0.37	

²¹ Jafar,M.(1976). Under-Underdevelopment. Helsinki. s. 88’den aktaran, McDowall, 1996, s. 401.

²² CHP ile DP arasındaki politika farkları veya DP’nin yıllar içinde değişen dil politikaları hem cetvellerdeki kategori isimlerinden hem de bizzat sayımı yapan kurumun isminden takip edilebilmektedir. Kaynakçadaki eser isimlerindeki “Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü”, “Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü”, “Genel Nüfus Sayımı”, “Umumi Nüfus Sayımı”, “Neşriyat No” ve “Yayın No” ibareleri hükümetlerin dil tercihlerinin tezahürleridirler. CHP’nin öz Türkçecilik tercihlerinin yerini zaman zaman DP’nin eskiye dönüş politikası almıştır. DP de on yıl boyunca aynı çizgiyi sürdürmemiş kendi içinde zaman içinde farklı tercihlerde bulunmuştur.

Türkiye’de Kürtlerin Yoğun Olarak Yaşadığı On Beş İlde Nüfus Hareketleri ve Şehirleşme
(1945-1970)

Seçilen dört ildeki doğum yerleri ve ikamet yeri karşılaştırmaları ile ilgili sonuçlar tablo 3.1’de görülmektedir.

Diyarbakır’da ikamet edip de başka vilayette doğmuş olanların oranı 1945’te % 9 iken bu oran 1970’te % 13’e çıkmıştır. Başka vilayette doğanlar kategorisi kendi içinde kıyaslandığında ise 1945’te 23.004 olan sayının 1960’ta 39.379’a, 1970’te ise 74.803’e çıktığı görülmektedir. 25 yılda kategorinin kendi içindeki artış % 225’tir. Bu veri yüzde 60 olan aynı dönemdeki kentlin nüfus artış oranı ile karşılaştırıldığında, il dışından il içine yönelmiş bir göç görülebilmektedir. Başka vilayette doğanların Diyarbakır’a yerleşme ivmesi 1960’a doğru artmış, 1970’te ise iyice hızlanmıştır.

Başlangıçta kent nüfusunun yüzde 1-1.5 civarını oluşturan ecnebi memleketlerde doğanların oranı 1970’te 0,37’e kadar düşmüştür. Bu grubun ekseriyeti Balkan göçmenlerinden oluşmaktadır. 1945 yılında şehirde bulunan ecnebi memleket doğumlu 3.785 kişinin, 3.046’sının doğum yeri Bulgaristan olup, yaklaşık 500’ü de Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Rusya doğumludur. Ortadoğu ülkelerinden olanların sayısı ise hayli düşüktür.

Tablo 3.2 Doğum Yerine Göre Elazığ Nüfusu, 1945-1970

		Elazığ				Toplam Nüfus
		Erkek Nüfus	%	Kadın Nüfus	%	
1945	Aynı ilçede	85.934	43.4	87.563	44.2	198.081
	Aynı ilin başka ilçesinde	2.398	1.2	1.845	0.9	
	Başka ilde	10.687	5.4	5.473	2.8	
	Ecnebi Memleketlerde	2.128	1.1	2.053	1.0	
1950	Aynı vilayet	98.806	46.3	98.425	46.1	213.330
	Başka vilayet	9.137	4.3	5.041	2.4	
	Yabancı memleket	1.084	0.5	800	0.4	
1955	Aynı vilayet	109.056	45.0	108.899	45.0	242.279
	Başka vilayet	13.018	5.4	6.645	2.7	
	Ecnebi Memleket	1.386	0,6	1.823	0,7	
1960	Aynı ilde	125.073	45.0	120.981	43.4	278.332
	Başka İllerde	15.153	5.4	14.554	5.2	
	Ecnebi Memleket	1.313	0,5	1.184	0,4	
1965	Aynı ilde	145.303	45.0	144.381	44.7	322.727
	Başka İllerde	19.321	5,6	11.825	3,7	
	Ecnebi Memleket	1.008	0,31	884	0,27	
1970	Aynı ilde	158.984	42.2	157.604	41.8	376.915
	Başka İllerde	31.272	8,3	27.025	7,2	
	Ecnebi Memleket	992	0,25	973	0,25	

On beş il içinde en yüksek şehirleşmenin görüldüğü Elazığ'da ikamet edip de başka vilayette doğmuş olanların oranı yirmi beş yıl içinde % 6'dan % 15'e çıkmıştır. Kategori, kendi içinde kıyaslandığında 1945'te 16.110 olan başka vilayette doğmuş kişi sayısının 1960'ta 29.707'ye, 1970'te de 58.297'ye çıktığı, toplamda % 262'lik bir artış olduğu görülmektedir. Bu oran, Diyarbakır'daki oranların üstündedir.

Diyarbakır'da bu kategorideki kadın-erkek oranı aşağı yukarı bire iki civarında olmuştur. Elazığ'da da kadın-erkek oranı 1960'a kadar benzer bir şekilde seyretmiş ama aradaki fark 1960'tan 1970'e doğru iyice azalmıştır. Bu da önceki yıllarda yalnız olarak yerleşmiş bir erkek nüfusun, Elazığ'da kalıcı bir düzen kurdukları ve zamanla ailelerini de buraya getirdikleri şeklinde yorumlanabilir. Kent nüfusunun yüzde bir-iki civarını oluşturan ecnebi memleketlerde doğanların ekseriyeti Diyarbakır'da olduğu gibi Balkan göçmenlerinden oluşmaktadır. Elazığ'da, Bulgaristan değil Romanya göçmenleri öne çıkmaktadır. 1945 yılında şehirde bulunan ecnebi memleket doğumlu 4.181 kişinin, 2.600 civarı Romanya doğumlu, 1.500 civarı da Yugoslavya, Bulgaristan, Yunanistan ve Rusya doğumludur.

Tablo 3.3 Doğum Yerine Göre Siirt Nüfusu, 1945-1970

		Siirt				Toplam	Nüfus
		Erkek	%	Kadın	%		
1945	Aynı ilçede	61.768	46.2	61.169	45.8	92.0	133.627
	Aynı ilin başka ilçesinde	1.498	1.1	1.390	1.0	2.1	
	Başka ilde	6.278	4.7	1.270	1.0	5.7	
	Ecnebi Memleketlerde	227	0.17	32	0.02	0.19	
1950	Aynı vilayet	76.343	48.7	71.226	45.5	94.2	156.703
	Başka vilayet	6.318	4.0	2.645	1.7	5.7	
	Yabancı memleket	111	0.07	59	0.04	0.11	
1955	Aynı vilayet	90.312	47.1	86.308	45.0	92.1	191.657
	Başka vilayet	10.366	5.4	3.847	2.0	7.4	
	Ecnebi Memleket	154	0.08	68	0.03	0.11	
1960	Aynı ilde	109.029	47.0	104.103	44.8	91.8	232.243
	Başka illerde	12.567	5.4	6.331	2.7	8.1	
	Ecnebi memleket	134	0.06	77	0.03	0.09	
1965	Aynı ilde	124.268	47.0	115.916	43.8	90.8	264.832
	Başka illerde	15.231	5.8	9.154	3.5	9.3	
	Ecnebi Memleket	172	0.07	69	0.03	0.1	
1970	Aynı ilde	144.599	45.1	137.860	43.0	88.1	320.684
	Başka illerde	21.508	6.7	16.463	5.1	11.8	
	Ecnebi Memleket	139	0.04	114	0.04	0.08	

Türkiye’de Kürtlerin Yoğun Olarak Yaşadığı On Beş İlde Nüfus Hareketleri ve Şehirleşme
(1945-1970)

Siirt’te ikamet edip de başka vilayette doğmuş olanların oranı yirmi beş yıl içinde % 5,7’den % 11,8’e çıkmıştır. Kategori, kendi içinde kıyaslandığında 1945’te 7.548 olan başka vilayette doğmuş kişi sayısının 1960’ta 18.898’e, 1970’te de 38.151’e çıktığı yani toplamda % 405’lik bir artış olduğu görülmektedir. Bu oran, bu dört il içindeki en yüksek orandır. Batman petrol sektörünün çektiği göçün bunda etkisi olduğu açıktır.

Diyarbakır ve Elazığ’da bu kategorideki kadınlar ile erkeklerin oranı 1945’te aşağı yukarı bire iki iken Siirt’te bu oran bire beştir. Fakat Siirt’teki bu uçurum zamanla kapanmış ve 1970’te kadın erkek oranı birbirine yaklaşmıştır.

Siirt’te kayda değer bir “ecnebi memleketlerde doğan” nüfus bulunmamaktadır.

Tablo 3.4. Doğum Yerine Göre Urfa Nüfusu, 1945-1970

		Urfa				Toplam	Nüfus
		Erkek		Kadın			
		Nüfus	%	Nüfus	%		
1945	Aynı ilçede	123.075	46.6	124.225	47.1	93.7	263.855
	Aynı ilin başka ilçesinde	2.989	1.1	2.639	1.0	2.0	
	Başka ilde	7.266	2.7	3.247	1.2	3.9	
	Ecnebi Memleketlerde	265	0.1	149	0.06	0.16	
1950	Aynı vilayet	147.127	49.3	145.024	48.6	97.9	298.394
	Başka vilayet	3.392	1.1	1.684	0.5	1.6	
	Yabancı memleket	30	0.01	40	0.01	0.02	
1955	Aynı vilayet	170.609	49.0	165.716	47.6	96.6	348.199
	Başka vilayet	7.669	2.2	3.573	1.0	3.2	
	Ecnebi Memleket	156	0.04	131	0.04	0.08	
1960	Aynı ilde	193.472	48.1	190.726	47.4	95.5	401.919
	Başka illerde	12.315	3.0	5.200	1.3	4.3	
	Ecnebi memleket	113	0.02	85	0.02	0.04	
1965	Aynı ilde	218.421	48.5	212.937	47.2	92.7	450.798
	Başka illerde	12.119	2.7	7.190	1.6	4.3	
	Ecnebi Memleket	72	0.16	59	0.01	0.17	
1970	Aynı ilde	256.653	47.7	249.772	46.4	94.1	538.111
	Başka illerde	17.945	3.3	13.451	2.5	5.8	
	Ecnebi Memleket	143	0.02	112	0.02	0.04	

Urfa’da ikamet edip de başka vilayette doğmuş olanların oranı 1945-70 arasında % 3’ten % 6’ya çıkmıştır. İncelenen iller içinde kent dışı doğumluların oranının en düşük olduğu il Urfa olmuştur. Kategori, kendi içinde kıyaslandığında 1945’te 10.523 olan sayının, 1960’ta 17.515’e, 1970’te ise 31.396’ya çıktığı görülmektedir. Kategorinin kendi içindeki artış üç kat civarındadır.

Urfa’da da bu kategoride kadınlar ile erkekler arasında bire iki oranının 1970’e kadar korunduğu ama 1970’te kadınlar lehine bir gelişme olduğu görülmektedir. Urfa bir sınır ili olmasına rağmen, ‘ecnebi memleket’ kategorisindekilerin sayısı

binde birden düşüktür. Bu sayının en yüksek olduğu 1945 yılında şehirde bulunan ecnebi memleket doğumlu dört yüz on dört kişinin yaklaşık iki yüzü Balkanlar doğumlu iken, yüz elli de Suriye ve Irak doğumludur.

İl dışından gelen göçün nerelerden olduğunu anlamak için 1950 ve 1955 sayım cetvellerindeki “Doğum Yerleri İtibarı ile İller nüfusu” kalemlerine bakılmıştır. Bu tablolara göre il dışından gelen göç daha çok mücavir illerdendir. Bölgedeki göçler bu tarihlerde kendi içinde daha çok şehirleşmekte olan illere doğru olmuştur. Bölge bir bütün olarak 1960’a kadar bir nevi “ilk durak” konumunda kalmış, köylerden gelen insanların hareketliliği ekseriyet komşu illerle sınırlı kalmıştır. Ama 1960’tan sonra bu durum köklü bir şekilde değişmiş, bölge dışına önemli sayılarda göç gerçekleşmiştir.

Bölge Dışına Göç

Buraya kadarki rakamlar on beş ildeki (Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van) veriler ile ilgiliydi. Resmin tamamlanması için bu illerden dışarı doğru olan göçle ilgili de verilere de bakmak gerekmektedir. Nüfus cetvellerinde doğum yerleri ve ikamet karşılaştırmasına göre Türkiye’nin tüm şehirleri ile ilgili ayrıntılı rakamlar bulunmaktadır. Bugün belli bir Kürt nüfus barındıran ülkenin en büyük yedi vilayeti seçilerek, buralara doğru bir göç olup olmadığı, olmuş ise bunun hangi şehirlere yöneldiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu tabloda da 1945-1970 arasındaki verilerin yansıtılması düşünülmüşse de 1945 (DİE Neşriyat No: 286) ve 1970 (DİE Neşriyat No: 672 ve 756) nüfus sayım sonuçları kitaplarında doğum yeri-ikamet karşılaştırması cetvellerine rastlanmamıştır. 1970 nüfus sayım sonuçlarının her il için ayrı basılan ayrıntılı cetvellerinde 1965 ile 1970 arasındaki “ikametgâh” hareketlerini içeren bir kalem bulunmaktadır, ama bu farklı kalemi öncekiler ile karşılaştırmak mümkün değildir. Örneğin; 1970 il cetvellerine göre 1965’te daimi ikametgâhı Diyarbakır olan 2017 kişi (3/2’si erkek); Urfa olan 5.319 kişi (3.215 erkek) Adana’da yaşamakta iken, 1970’te bu rakam Diyarbakır için 719’a (519’u erkek), Urfa için 2.328’e (1508 erkek) inmiştir. Doğum yerine değil, ikametgâha dayanan bu veriler ilk göç eden grubun zaman içinde ikametini de bulunduğu şehre aldığını göstermektedir. Bu nedenlerle ilgili tabloların oluşturulmasında 1950-1965 yılları arasındaki dört nüfus sayımı istatistikleri kullanılmıştır.

Türkiye’de Kürtlerin Yoğun Olarak Yaşadığı On Beş İlde Nüfus Hareketleri ve Şehirleşme
(1945-1970)

Tablo 4.1 İkamet Durumuna Göre On Beş İl Doğumlarının Yedi Büyük İle Dağılımı: 1950-1965

	Adana (Seyhan)	Ankara	Antalya	Bursa	İçel	İstanbul	İzmir	Toplam
1950	1.929	1.290	461	975	807	4.323	1.321	11.106
1955	2.858	3.214	1.361	3.169	1.518	6.005	2.433	20.558
1960	3.849	4.893	1.927	2.724	1.967	6.078	4.234	25.672
1965	51.358	40.026	12.001	3.888	12.331	83.820	19.755	212.379

1950’den itibaren Türkiye’nin yedi büyük ilindeki, incelememize konu olan on beş il doğumlarının sayıları sürekli olarak yukarı yönlü artmıştır. Fakat 1960 yılından sonraki artış öncekilerle kıyaslanamayacak ölçüde yüksektir. 1950-60 arasındaki artış % 131 iken 1960-1965 arasındaki artış % 727 olmuştur. Sadece beş yıl içinde bölge halkının bir kısmı Türkiye’nin büyük illerine adeta sel olup akmışlardır.

Bu duruma göç literatüründeki “itici ve çekici faktörler (push and pull effects)” açısından Kürtlerin hareketliliğine bakıldığında, (Yıldırım, 2012, s. 91) 1920 ve 1930’lardaki isyanlar dönemi ve ellilerdeki tarımda makineleşme Kürt köylüleri için “itici/zorlayıcı” faktörler olurken; şehirlerdeki iş, eğitim ve sağlık olanakları da “çekici” faktörler gibi görünmektedir.

Veriler özellikle 1960’tan sonra Bursa haricindeki altı büyük ile doğru büyük bir göçe işaret etmektedir. On beş il doğumlarının sayısında 1960-65 arasında İstanbul’da yaklaşık on dört kat, Adana’da²³ on üç kat, Ankara’da sekiz kat, Antalya ve İçel’de altı kat, İzmir’de dört kat artış gerçekleşmiştir. İstanbul ve Adana, bir ölçüde de Ankara göçün yönü anlamında özel bir konum kazanmışlardır.

Büyükşehirlere göç ve bölge içindeki şehirleşme ile ilgili bir bakış sunabilecek bir başka veri de anadili Kürtçe olanların şehirlere dağılımıdır. Anadil verileri ile doğum yeri verilerinin karşılaştırılması, anadil ile ilgili verilerin sıhhati hakkında da bir katkı sunacaktır. Beş yıl içinde bu yedi büyük şehre fazladan 186.707 kişi yerleşmiştir. Acaba bu illerde anadilini Kürtçe olarak ifade edenlerin sayılarına bu yansımış mıdır?

Anadili Kürtçe Olanların Yedi Büyük Şehre Dağılımı

Türkiye geneli verilere bakıldığında nüfus sayımlarında anadilinin Kürtçe olduğunu beyan edenlerin büyük oranı 1960’ta bile hâlâ köylerde veya küçük-orta büyüklükteki ilçelerde yaşamaktadırlar. Örneğin; 1960 yılında anadilinin Kürtçe olduğunu beyan etmiş olan 1.847.764 kişinin sadece 56.192’si (% 3’ü) nüfusu

²³ 1955 nüfus sayımına kadar da “Seyhan” olan il ismi 1960 nüfus sayımında “Adana” olur.

10.000'den fazla olan şehirlerde yaşamaktadır. 1965'te de anadilini Kürtçe olarak ifade edenlerin % 95.5'i, nüfusun on binden az olduğu şehirlerde ve köylerde yaşamaktadır. Bu bir yönü ile Kürtlerin kırsal yapısını gösterirken diğer yönü ile de şehirlerde yaşayan Kürtlerin anadil sorusuna cevap vermekten çekindikleri şeklinde yorumlanabilir. Yedi büyük şehirdeki "Kürtçe anadil" oranına bakıldığında ise, bu kalemin tablo 4.1'de sunulan göç rakamları ile aynı oranda artmadığı görülmektedir.

Tablo 4.2 Anadili Kürtçe Olanların Yedi Büyük Şehirdeki Oranları

	Adana (Seyhan)	Ankara	Antalya	Bursa	İçel	İstanbul	İzmir	Toplam
1950	6.546	32.621	116	343	683	1.392	482	42.183
1955	6.520	32.242	17	435	541	2.973	383	43.111
1960	5.945	14.420	43	326	1.043	2.027	967	24.771
1965	7.583	36.784	23	214	1.067	2.595	863	49.129

Anadil ile ilgili verilere bakıldığında Tablo 4.1 ile 4.2 arasında ciddi bir tenakuz görülmektedir. Tablo 4.2'de İçel, İstanbul ve İzmir'de Kürtçe konuşan nüfusun sayısında 1950-65 arasında bir artış görülmekte ama diğer illerde önemli bir artış görülmemektedir. Antalya ve Bursa'daki oranlarda ise düşüş görülmektedir.

Anadil verileri sorgulanmadan doğru kabul edilse bile, kaynak ildeki Kürtçe oranları göç edilen illere uyarlandığında arada ciddi farklar görülmektedir. 2.1, 4.1 ve 4.2 numaralı tablolar arasındaki çelişki resmi istatistiklerden de anlaşılabilir. On beş il doğumluların sayısı 1960-65 arasında 186.707 kişi artarken, Kürtçe konuşanların sayısı sadece 24358 artmıştır. Kaldı ki 1950-55 yıllarında kırk iki-kırk üç bin Kürtçe konuşan olduğu ama bu rakamın 1960'ta yirmi dört bine düştüğüne bakılınca, bunun darbe ortamında yapılmış sayımlar nedeniyle düşük çıktığı görülmektedir. 1965'teki artış aslında altı-yedi bin kişi gibi görünmektedir. Tablo 2.1'deki on beş ilde Kürtçe konuşan nüfus oranlarına bakıldığında sadece bu illerden bile seksen ile yüzbin kişi arasında yeni bir nüfusun söz konusu yedi ildeki anadili Kürtçe olanlara eklenmesi gerekirdi.

1960 darbesinin etkisinin elenmesi amacıyla 1960 verileri elenerek il bazında birkaç örneğe bakılması konuyu netleştirecektir. Örneğin; resmi verilere göre, Diyarbakır nüfusunun 1955'te % 64.6'sının, 1965'te de %49.6'sının; Mardin nüfusunun 1955'te % 66'sının, 1965'te de % 66.7'sinin; Urfa nüfusunun da 1955'te % 46'sının, 1965'te 38.8'inin anadili Kürtçedir. Bu verileri Kürtçe verilerinde artış görülen Adana ve İstanbul örnekleriyle karşılaştıracak olursak;

Adana’da 1955 yılında doğum yeri Diyarbakır olanların sayısı 655, Mardin olanların 263, Urfa olanların 128’dir. Bu sayılar 1965’te sırası ile 2.948, 3.208 ve 8.655 olmuştur. İstanbul’da 1955 yılında doğum yeri Diyarbakır olanların sayısı 974, Mardin olanların 187, Urfa olanların 296’dır. Bu sayılar 1965’te sırası ile 5.280, 3.692 ve 4.673’tür.

Tablo 4.2’deki anadil verileri kaynak ildeki Kürtçe oranlarına (tablo 2.1) uyarlandığında 1965 yılında Adana’daki 2.948 Diyarbakırlının 1.462’sinin (% 49.6), 3.208 Mardinlinin 2.117’sinin (% 66.7), 8.655 Urfalının 3.358’inin (%38.8) anadilinin Kürtçe olması beklenirdi. Adana’da sadece bu üç ilden gelenlerle anadili Kürtçe olanların sayısında yedi bin civarı bir artış çıkması gerekirdi. Oysa Adana’da 1955-1965 arasında Kürtçe konuşan sayısı sadece 1.063 kişi artmıştır. İstanbul’a bakıldığında da 1965 yılında, şehirde ikamet etmekte olan 5.280 Diyarbakırlının 2.618’inin, 3.692 Mardinlinin 2.462’sinin, 4.763 Urfalının 1.848’inin anadilinin Kürtçe olması beklenirdi. İstanbul’da bu rakam yedi bin civarı kişiye tekabül etmektedir. Oysa 1955-1965 arasında şehirde Kürtçe konuşan sayısı, artmak bir yana 378 kişi azalmıştır.

Diğer illerde manzara çok farklı değildir. Bu tablolar arasındaki çelişkiler anadil verileri konusundaki ihtiyat kaydımızı desteklemektedir. Ya memleketlerinde anadillerini Kürtçe olarak ifade eden insanlar; büyükşehirlerde korku, çekinme, dışlanma, uyum sağlama çabası gibi sebeplerle anadillerinin Kürtçe olduğunu gizlemişlerdir. Ya da verilerin tasnifinde sorunlar yaşanmıştır. Her iki ihtimalin birlikte gerçekleşmiş olması da mümkündür.

Sonuç

Çalışma, Kürtlerin nüfusun belli bir yoğunluğunu oluşturduğu on beş ilde 1960’a kadar bölge içi bir göç olduğunu, 1960’tan sonra ise bu göçün bölge dışına yöneldiğini göstermektedir. 1960-65 arasında bir baraj yıkılmış gibi insanlar bölge dışındaki büyük şehirlere akmışlardır. Bu da Kürt milliyetçi hareketinin 1965’ten sonraki ivmesi ile zamansal olarak örtüşmektedir.

Çalışma ayrıca anadil cetvellerinde Kürtçe konuşan nüfus ile ilgili verilerin sorunlu olduğu konusundaki yaygın kanaati de desteklemiştir. İstatistiklerin çapraz sorgulanması özellikle şehirlerde (ister bölgede ister bölge dışında) yaşayan Kürtlerin, sayım memurları karşısında anadillerini ifade etmekten çekindiklerini göstermiştir. Bu nedenle çevresindeki köylerde yoğun bir Kürt nüfus görünen şehirlerde bile Kürtlerin ‘neredeyse’ bulunmadığı şeklinde veriler ortaya çıkmıştır. Her

hâlıkârda Kürtlerin sayısı ile ilgili tek resmi kaynak, Kürtleri olduklarından az göstermektedir. Çalışma özellikle yedi büyük şehirdeki anadil verileri üzerinden bunu ortaya koymuştur.

Göç ve Kürt milliyetçiliği/milliyetçileri arasında ‘zamansal örtüşmeden’ daha net bir tespit yapabilmek için ise o dönemin milliyetçileri ve militanları ile ilgili ek bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır. O dönem hangi örgütten kaç kişinin yargılandığı/yakalandığı gibi veriler araştırılmış ama maalesef böyle bir veriye rastlanmamıştır. Bu nedenle elimizde 1960-70’lerin aktif Kürt milliyetçilerinin (hapis yatanların, çatışmalarda öldürülenlerin, yurtdışına kaçanların vs) doğum yerlerine göre bir tasnifleri bulunmamaktadır. Güneş Murat Tezcür’ün KİM veri seti benzeri bir çalışmanın 1960-70’ler için de yapılması oldukça yararlı olacaktır. Böyle bir çalışma sadece göç konusunda değil birçok ayrı başlıkta araştırmacılara yön gösterici olacaktır.

Kaynakça

- [OECD] Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü. (t.y). *Organisation for European economic Co-operation*. 30 Ocak 2019 tarihinde <http://www.oecd.org/general/organisationforeuropeaneconomicco-operation.htm> adresinden erişilmiştir.
- [OECD] Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü. (t.y). *The "Marshall Plan" speech at Harvard University: 5 June 1947*. 30 Ocak 2019 tarihinde <http://www.oecd.org/general/themarshallplanspeechatharvarduniversity5june1947.htm> adresinden erişilmiştir.
- Arik, S. A. (2015). *Dr. Şıvan: Dr. Sait Kırmızıtoprak*. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları.
- Ballı, R. (1993). *Kürt dosyası*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1964). *23 Ekim 1960 genel nüfus sayımı: Türkiye nüfusu*, Yayın No: 452, Ankara
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1964). *23 Ekim 1960 Genel nüfus sayımı, İl ve ilçeler itibarıyla kesin neticeleri*. Yayın No: 468, Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1968). *Genel Nüfus Sayımı, İdari Bölünüş, [İl, İlçe, Bucak ve Köy (Muhtarlık) Nüfusları]*, 24.10.1965, Yayın No: 537, Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1969). *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, 24.10.1965, Yayın No: 568, Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (Kasım 1965). *23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, Telgrafla Alınan Geçici Neticeler*, Yayın No: 484, Ankara.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1963). *23 Ekim 1960 genel nüfus sayımı: İl, ilçe, bucak ve köyler itibarıyla nüfus*. Yayın No: 444, Ankara.
- Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü. (1937). 20 İlk Teşrin 1935 genel nüfus sayımı, kati ve mufassal neticeler, köyler nüfusu. *Neşriyat*, 59(75), İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi.
- Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü. (1941). 20 İlk Teşrin 1940 genel nüfus sayımı, vilâyetler, kazalar: Nahiyeler ve köyler itibarıyla nüfus ve yüzey ölçü, *Neşriyat*, 158. İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi.

Türkiye’de Kürtlerin Yoğun Olarak Yaşadığı On Beş İlde Nüfus Hareketleri ve Şehirleşme
(1945-1970)

- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (Aralık 1950).*21 Ekim 1945 genel nüfus sayımı*. Cilt No: 65, İçel-Zonguldak, Ankara. Yayın No: 286
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1950). *22 Ekim 1950 genel nüfus sayımı*. Yayın No: 316, Ankara.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1961).*22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu*, Yayın No: 410, İstanbul.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1961).*23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı: Vilâyet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus*, Yayın No: 412, Ankara.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (Aralık 1950). *21 Ekim 1945 genel nüfus sayımı*. Cilt No: 65, Cilt 1, Ankara. Yayın No: 286.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (Aralık 1950). *21 Ekim 1945 genel nüfus sayımı*, Cilt No: 65, Afyonkarahisar-Hatay, Ankara, Yayın No: 286.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1961).*23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu*, Yayın No: 399, Ankara, İstanbul.
- Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (Mart 1951).*22 Ekim 1950 umumî nüfus sayımı vilâyet. kaza, nahiye ve köyler itibariyle nüfus. Neşriyat*, 359, Ankara.
- Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. (Mart 1957).*1955 Genel Nüfus Sayımı, % 10 Örnekleme Usulü ile Elde Edilen Türkiye Neticeleri*, Yayın No: 372, Ankara.
- Batman İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (t.y). *Tarihçe*. 10 Temmuz 2020 tarihinde batman.ktb.gov.tr adresinden erişilmiştir.
- Beşikçi, İ. (1990). *Devletlerarası sömürge Kürdistan: Bilim-resmî ideoloji devlet-demokrasi ve Kürt sorunu*. Paris: Paris Kürt Enstitüsü.
- Bozarslan, H. (2005). Türkiye’de (1919-1980) yazılı Kürt tarihi söylemi üzerine bazı hususlar. Vali. A. (ed.). *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar* içinde (s. 35-62), İstanbul: Avesta Yayınları.
- Çelik, A. R. (2011). Kürdistan’da hoşnutsuzluğun toplumsal örgütlenmesi olarak PKK ve dönüşen algılar. *Toplum ve Kuram*, 5, 53-62.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (1973). *Genel nüfus sayımı, İdari bölünüş: İl, ilçe, bucak ve köy (muhtarlık) nüfuslar: 25.10.1970*, Yayın No: 672, Ankara.
- Epözdemir, Ş. (t.y). Yakın tarihimizde Dr. Şivan ve Said Elçi olayı: Parti Demokrat’a Kürdistan. *Xoybun*, 7 Mayıs 2013 tarihinde <http://www.xoybun.com/modules/Content/print.php?pid=175> adresinden erişilmiştir.
- Eroğul, C. (1998). *Demokrat Parti: tarihi ve ideolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Hall, J. A. (1995). Nationalism, classified and explained. Periwal, S. (ed.).*Notions of Nationalism* içinde (s. 8-33.). Budapeşte: Central European University Press.
- Kutlay, N. (2002). *21. yüzyıla girerken Kürtler*, İstanbul: Pêri Yayınları.
- Mc Dowall, D. (1996). *A modern history of the Kurds*. Londra: I.B. Tauris.
- Nergiz, B. (2019).*Devletin Kürt politikası ve Kürt hareketi: 1945-1960*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Perwer, Ş. (1980). Xwedêda. *Youtube*. [VideoBlog]. 10 Eylül 2020 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?v=cmcFpDD3HHo> adresinden erişilmiştir.

- Sılan, N. S. (2010). Doğu ve Doğu Güney İllerimiz ile ilgili muhtelif konular-1952: 20 Eylül 1952, Demokrat Parti Genel İdare Kurulu Sayın Başkanlığına. Akekmekçi, T. ve Pervan M. (Der.), *Doğu Sorunu-Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953)* içinde (s. 445-474) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şavata, B. (2016). Sunuş yazısı. (Anter, M. haz.) *Hatıralarım* içinde (s. 13-14) 4. Bs. İstanbul: Aram Yayınları.
- Toker, M. (1991). *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı yılları: DP'nin altın yılları: 1950-1954*. (2. baskı), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toprak, Z. (2010). Toplumsal mühendislik ve Necmeddin Sahir Silan. Akekmekçi, T. ve Pervan M. (Der.), *Doğu Sorunu-Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953)* içinde(s. ix-xxiii) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tuncel, M. ve Kara, B. (2012). Tunceli. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 41, 378-381. 11 Temmuz 2020 tarihinde www.islamansiklopedisi.org.tr/Tunceli adresinden erişilmiştir.
- Tunceli Valiliği. (t.y). *Hükümet Konağı tarihçe*. 11 Temmuz 2020 tarihinde www.tunceli.gov.tr adresinden erişilmiştir.
- TÜİK. (1945). *Genel nüfus sayımı: 21-10-1945*. Yayın No: 286, Ankara. 708.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (Tarih Yok). *İstatistik göstergeler. 1923-2004*, Ankara, ISSN: 1300.
- Yıldırım, S. (2012). The Impact of migrant-receiving states' policies on crime rates and drug abuse among immigrants: The cases of Japan, Sweden, USA, and Turkey. *Mukaddime*, 6, 87-116.

Ekler²⁴Ek-1. On Beş İlin 1945-1955 Şehirleşme Verileri ²⁵

	Şehir Nüfusu	Köy Nüfusu	Toplam Nüfus	Kır-Kent Oranı	Türkiye Ort. Fark	Merkez İlçe	Merkez Artış Oranı	
1945	Adıyaman	20.737	112.947	133.684	% 84,5	9,5	10.192	-
	Ağrı	19.503	114.001	133.504	% 85,4	10,4	8.605	-
	Bingöl	4.519	70.991	75.510	% 94,0	19,0	1.616	-
	Bilis	16.899	55.051	71.950	% 76,5	1,5	10.779	-
	Diyarbakır	63.377	186.572	249.949	% 74,6	-0,4	41.087	-
	Elazığ	38.003	160.078	198.081	% 80,8	5,8	23.695	-
	Hakkâri	4.657	30.467	35.124	% 86,7	11,7	2.145	-
	Kars	62.709	318.467	381.176	% 83,5	8,5	22.360	-
	Malatya	62.393	232.583	294.976	% 78,8	3,8	41.530	-
	Mardin	45.977	188.480	234.457	% 80,4	5,4	18.522	-
	Muş	9.442	73.257	82.699	% 88,5	13,5	5.040	-
	Siirt	29.302	104.324	133.627	% 78,1	3,1	16.210	-
	Tunceli	10.498	79.948	90.446	% 88,4	13,4	762	-
	Urfa	74.673	189.182	263.855	% 71,7	-3,2	36.356	-
	Van	26.932	100.926	127.858	% 78,9	3,9	14.266	-
1950	Adıyaman	24.786	128.709	153.545	% 83,8	9,0	11.633	% 14,1

²⁴ EK-1 ve 2'de Türkiye kır-kent ortalamasına yakın (- veya +2) olan iller kalın yazılmıştır.

²⁵ Adıyaman'ın 1945 ve 1950 verileri için "Adıyaman, Besni ve Kahta ilçelerinin" ilgili yıllardaki verileri toplanmıştır. Malatya'nın verilerinden de bu üç ilçesinin toplamı düşülmüştür. 1954'te Adıyaman il olduğu için sonraki veriler bağımsızdır.

Türkiye’de Kürtlerin Yoğun Olarak Yaşadığı On Beş İlde Nüfus Hareketleri ve Şehirleşme
(1945-1970)

Ağrı	21.209	134.246	155.455	% 86,3	11,5	10.028	% 16,5
Bingöl	9.122	88.206	97.328	% 90,6	15,8	3.877	% 140
Bitlis	22.230	67.389	89.619	% 75,2	0,4	11.137	% 3,3
Diyarbakır	76.221	218.500	294.721	% 74,1	-0,7	45.053	% 9,6
Elazığ	43.244	169.771	213.015	% 79,7	4,9	29.317	% 23,7
Hakkâri	6.768	38.383	45.151	% 85,0	10,2	2.756	% 28,4
Kars	55.287	354.943	410.236	% 86,5	11,7	21.130	- % 05,5
Malatya	71.268	258.805	330.023	% 78,4	3,6	48.621	% 17,1
Mardin	51.455	218.012	269.467	% 80,1	5,3	19.354	% 04,5
Muş	12.642	94.644	107.286	% 88,2	13,2	7.050	% 40,0
Sıirt	29.561	127.142	156.703	% 81,1	6,3	15.580	- % 03,9
Tunceli	11.895	93.864	105.759	% 88,7	13,9	1.883	% 14,7
Urfa	83.368	215.026	298.394	% 72,0	-2,8	38.685	% 06,4
Van	26.155	118.845	145.000	% 81,9	7,1	13.664	- % 04,2
1955							
Adıyaman	32.350	176.405	208.755	% 84,5	15,9	13.966	% 20,0
Ağrı	33.506	147.916	181.422	% 81,5	12,9	17.022	% 69,7
Bingöl	13.387	101.600	114.997	% 88,3	19,7	7.114	% 83,5
Bitlis	27.525	84.264	111.789	% 75,3	6,7	14.022	% 26,0
Diyarbakır	100.612	244.635	345.247	% 70,8	2,2	63.180	% 28,7
Elazığ	59.576	181.266	240.842	% 75,2	6,6	41.915	% 43,0
Hakkâri	7.318	47.286	54.604	% 86,6	18,0	3.340	% 21,2
Kars	82.416	405.428	487.744	% 83,1	14,5	31.143	% 47,4
Malatya	90.882	251.953	342.835	% 73,5	4,9	64.519	% 32,7
Mardin	62.173	244.611	306.784	% 79,7	11,1	24.338	% 25,7
Muş	18.936	117.312	136.248	% 86,1	17,5	10.487	% 48,7
Sıirt	38.448	153.209	191.657	% 79,9	11,3	20.895	% 34,1
Tunceli	14.713	107.194	121.927	% 87,9	19,3	2.281	% 21,1
Urfa	100.375	247.337	347.712	% 71,1	2,5	48.013	% 24,1
Van	33.993	142.810	176.203	% 81,0	12,4	17.408	% 27,4

Ek-2: On Beş İlin 1960-1970 Şehirleşme Verileri

	Şehir Nüfusu	Köy Nüfusu	Toplam Nüfus	Kır-Kent Oranı	Türkiye Ort. Fark	Merkez İlçe	Merkez Artış Oranı
1960							
Adıyaman	39.701	194.016	233.717	% 83,0	15,0	16.487	% 18,0
Ağrı	41.320	173.798	215.118	% 80,8	12,8	19.776	% 16,2
Bingöl	14.723	116.641	131.364	% 88,8	20,8	8.526	% 19,8
Bitlis	34.270	94.696	128.966	% 73,4	5,4	16.636	% 18,6
Diyarbakır	124.718	277.166	401.884	% 69,0	1,0	79.888	% 26,4
Elazığ	81.223	197.109	278.332	% 70,8	12,8	60.289	% 44,6
Hakkâri	9.956	57.810	67.766	% 85,3	17,5	3.982	% 19,2
Kars	96.427	447.173	543.600	% 82,2	14,2	32.141	% 03,2
Malatya	120.478	273.694	394.172	% 69,4	1,4	83.692	% 29,7
Mardin	73.907	279.504	353.411	% 79,1	11,1	28.382	% 16,6
Muş	23.954	143.684	167.638	% 86,1	18,1	11.965	% 14,1
Sıirt	54.686	177.557	232.243	% 76,4	8,4	22.944	% 09,8
Tunceli	19.245	120.823	140.068	% 86,2	18,2	3.818	% 67,4
Urfa	123.916	278.003	401.919	% 69,1	1,1	59.863	% 24,6
Van	42.881	168.153	211.034	% 79,6	11,6	22.043	% 26,6
1965							
Adıyaman	51.463	215.825	267.288	% 80,7	15,2	22.153	% 34,3
Ağrı	53.420	193.541	246.961	% 78,3	12,8	24.168	% 22,2
Bingöl	20.401	130.120	150.521	% 86,4	20,9	11.727	% 37,5
Bitlis	43.813	110.256	154.069	% 71,5	6,0	18.725	% 12,5
Diyarbakır	162.467	313.449	475.916	% 65,9	0,4	102.653	% 28,5

Elazığ	106.180	216.547	322.727	% 67.1	1,6	78.605	% 23.3
Hakkâri	14.132	69.805	83.937	% 83.1	17,6	6.129	% 53.9
Kars	117.363	488.950	606.313	% 80.6	15,1	41.376	% 28.7
Malatya	147.040	305.584	452.464	% 67.5	2,0	104.428	% 24.8
Mardin	90.093	307.787	397.880	% 77.3	11,8	30.974	% 09.1
Muş	32.503	166.213	198.716	% 83.6	18,1	15.687	% 31.1
Siirt	75.520	189.312	264.832	% 71.5	6,0	25.480	% 11.0
Tunceli	23.240	130.935	154.175	% 84.9	19,4	5.825	% 52.6
Urfa	150.383	300.415	450.798	% 66.6	1,1	73.498	% 22.7
Van	60.686	206.154	266.840	% 77.2	11,7	31.431	% 42.6
1970							
Adıyaman	70.398	233.113	303.511	% 76.8	15,3	31.263	% 42.7
Ağrı	72.573	217.738	290.311	% 75.0	13,5	29.577	% 22.3
Bingöl	35.451	142.500	177.951	% 80.0	18,5	17.220	% 46.8
Bitlis	59.939	125.534	185.473	% 67.6	6,1	20.482	% 14.7
Diyarbakır	238.504	342.704	581.208	% 59.0	-2,5	149.566	% 45.7
Elazığ	151.555	225.360	376.915	% 59.8	-1,7	107.364	% 36.6
Hakkâri	20.794	81.518	102.312	% 79.6	18,1	9.640	% 57.3
Kars	153.241	506.777	660.018	% 76.8	15,3	53.338	% 28.9
Malatya	179.647	331.332	510.979	% 64.8	3,3	128.841	% 23.4
Mardin	119.852	333.240	453.092	% 73.5	12,0	33.740	% 08.9
Muş	44.889	189.361	234.250	% 80.8	19,3	23.058	% 47.0
Siirt	111.206	209.478	320.684	% 65.3	3,8	29.544	% 15.9
Tunceli	29.363	127.930	157.293	% 81.3	19,8	9.366	% 60.8
Urfa	205.524	332.607	538.131	% 61.8	0,3	100.654	% 36.9
Van	88.227	237.536	325.763	% 72.9	11,4	46.751	% 48.7

Ek-3 İkamet durumuna göre on beş il doğumlarının yedi büyük ile dağılımı: 1950-1955²⁶

	Adana (Seyhan)	Ank	Ant.	Bursa	İçel	İst.	İzmir	Top.	
1950	Adıyaman	-	-	-	-	-	-	-	
	Ağrı	25	116	18	37	17	269	140	
	Bingöl	84	15	3	31	45	202	28	
	Bitlis	42	27	9	35	8	205	44	
	Diyarbakır	360	148	57	177	157	723	153	
	Elazığ	228	101	61	99	136	513	96	
	Hakkâri	6	28	7	27	6	66	19	
	Kars	121	154	40	67	83	440	109	
	Malatya	491	193	68	95	103	751	215	
	Mardin	84	119	51	99	28	129	89	
	Muş	32	42	8	40	11	151	33	
	Siirt	308	163	37	41	90	276	58	
	Tunceli		36	37	75	17	121	83	
	Urfa	46	70	47	76	68	173	209	
	Van	102	78	18	76	38	304	45	
	Toplam	1.929	1.290	461	975	807	4.323	1.321	11.106
1955	Adıyaman	39	109	17	12	31	58	32	
	Ağrı	104	202	90	179	55	376	183	
	Bingöl	44	63	56	37	56	116	40	
	Bitlis	87	55	64	98	38	218	42	
	Diyarbakır	655	315	255	413	222	974	469	
	Elazığ	345	237	74	142	124	574	207	

²⁶Ank: Ankara. Ant: Antalya. İst: İstanbul.

Türkiye’de Kürtlerin Yoğun Olarak Yaşadığı On Beş İlde Nüfus Hareketleri ve Şehirleşme
(1945-1970)

Hakkâri	67	36	14	25	36	61	25
Kars	266	1.161	187	999	156	1.575	511
Malatya	362	304	60	538	367	717	271
Mardin	263	77	101	55	119	187	142
Muş	88	55	24	45	40	104	58
Siirt	264	178	173	383	77	416	122
Tunceli	40	44	60	71	21	85	31
Urfa	128	113	114	108	94	296	174
Van	106	265	72	64	82	248	126
Toplam	2.858	3.214	1.361	3.169	1.518	6.005	2.433
						20.558	

Ek-4 İkamet durumuna göre on beş il doğumlarının yedi büyük ile dağılımı 1960-1965

	Adn.	Ank.	Ant.	Bursa	İçel	İst.	İzmir	Top.
1960								
Adıyaman	132	43	38	20	34	63	40	
Ağrı	282	426	182	227	138	423	496	
Bingöl	65	77	59	56	43	119	83	
Bitlis	99	83	35	52	140	210	59	
Diyarbakır	630	619	286	494	285	1.121	784	
Elâzığ	285	373	117	172	160	603	334	
Hakkâri	89	67	39	34	72	55	37	
Kars	452	763	321	519	347	925	1.046	
Malatya	678	1.041	109	255	138	711	326	
Mardin	230	287	181	209	151	227	117	
Muş	100	119	43	68	43	180	94	
Siirt	242	338	183	215	125	590	288	
Tunceli	40	65	20	36	19	54	47	
Urfa	300	354	195	246	135	506	302	
Van	225	238	119	121	137	291	181	
Toplam	3.849	4.893	1.927	2.724	1.967	6.078	4.234	25.672
1965								
Adıyaman	6.549	470	44	48	2.940	1.345	175	
Ağrı	1.706	1.515	21	223	168	1.524	994	
Bingöl	592	506	22	45	47	3.770	212	
Bitlis	726	1.008	43	91	185	2.384	674	
Diyarbakır	2.948	2.392	135	341	620	5.280	1.539	
Elâzığ	6.739	5.062	142	843	1.244	11.653	3.581	
Hakkâri	30	126	13	15	10	135	49	
Kars	1.064	12.784	167	774	307	12.509	5.112	
Malatya	13.175	6.710	206	295	3.265	23.480	2.714	
Mardin	3.208	1.830	39	88	311	3.692	1.111	
Muş	778	802	26	84	148	1.079	438	
Siirt	2.090	1.202	152	82	530	5.797	475	
Tunceli	1.036	1.864	33	661	187	4.431	335	
Urfa	8.655	2.422	93	164	2.015	4.673	1.484	
Van	2.062	1.333	65	134	354	2.068	862	
Toplam	51.358	40.026	12.01	3.888	12.331	83.820	19.755	212.379